- Title – अज्ञात
- Accession No – Title –
- Accession No –
- Folio No/ Pages – 54/108
- Lines-
- Size
- Substance Paper –
- Script Devanagari ✓
- Language – संस्कृत
- Period –
- Beginning – श्रीमते रामानुजाय नमः। नत्वीश्वरं दासपस्य
- End – तादृशवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकेत्स्यानुत्तौ असंभव
- Colophon-
- Illustrations -
- Source -
- Subject - दर्शन
- Revisor -
- Author - अज्ञात

1. Remarks- पृष्ठ 1-54 उपलब्ध है। अपूर्ण है।

पु.ल. 1

श्रीमते रामानुजाय नमः नन्वीश्वरेच्छारूपस्य वाच्यत्वस्य गुणत्वादिसम

वायित्वात् समवायित्वादिर्वाच्यत्वं व्यधिकरणो [illegible] नेत्यत आह वाच्यत्व दि

मिति अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छाविषयत्वं पदार्थान्तरं वा वा

ग च्यत्वं नैतादृशेच्छामात्रम् अतिप्रसक्तत्वात् तद्घनकस्यापि समवायीति

भावः समवायित्वेति मूलस्य समवायिकारणतायेत्यर्थ इत्याहुः नन्वि

दं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ समवायित्वपावाच्यत्वाभावस्य प्रसिद्धावपि प्र

मेयवान्वाच्यत्वादित्यादि केवलान्वयिनि तादृशाप्रसिद्धेरनुक्तौन्मूलस्य रा

न्यूनत्वमत आह प्रमेयसाध्यके चेति भावत्वेनेति अभावानामभावः

वात्र कालिकादिसंबंधेनगगनत्वादिविशिष्टस्यप्रमेयस्यसर्वत्रनाभावः
संभवतीत्यतउक्तंभवतिमात्रवृत्तीति तथाचयादृशसंबंधेनगगनत्वा
देर्वृत्तिमद्वृत्तित्वंतादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकताको
गगनत्वादिनाप्रमेयसामान्याभावोवाच्यइतिभावः नतुकालिकसं
बंधेनप्रमेयसाध्यकस्थलेतेनसंबंधेनतत्साध्याभावस्यैवाप्रसिद्धिः
काप्यसाध्यकालिकसंबंधेनगगनत्वेनप्रमेयंनास्तीतिप्रतीते।
त्यानसंभवति तत्संबंधेनगगनादेर्वृत्तिमत्त्वमतेतादृशप्रतीतेर्गगन
प्रतियोगिकत्वावगाहित्वेनैवोपपत्तेः प्रमेयांतरप्रतियोगिकत्वेमा

सर्वत्र सुलभत्वमित्यन्वयः ननु भावत्वेनाभावो नास्तीति (प्रतीति) भावस्यैव प्रतियोगि-
त्वमवगाहते न चैतावता [ ] प्रमेयमात्रस्याभाव प्रसिद्धिरित्यत आह वह्नि-
त्वेनेति वह्नित्वेन निर्वह्नौ सर्वेषामभावः सुलभ इति योजना वह्नित्वेन प्रमे-
यं नास्तीति प्रतीतिः प्रमेयवह्निमात्रप्रतियोगिकाभावमवगाहते न तु प्र-
मेयमात्रप्रतियोगिकं वह्निमति तादृशप्रतीत्यनुत्प[ ]त्या प्रमेयवह्निमा-
त्रप्रतियोगिकाभावावगाहित्वस्यावश्यकत्वात् तत्राह अभावतीति त-
था चागानत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्यैव प्रमेयसामान्यप्रतियोगिकाभा-
व प्रसिद्धिः नहि तत्रागगनमात्रप्रतियोगिकत्वं भासत इति वक्तुं शक्यं [ ] ते
विनिगमकाभावेन प्रमेयमात्रस्यैव प्रतियोगित्वमवगाह नैवाधकाभा-

५

मिश्चरितत्वमिति अथेदं वाच्यमित्यादिनं ग्रंथाभिमतमिति शेषः तथा च
न चैवं घट इत्यादिमूलस्य केवलान्वयिनोऽव्यभिचारित्वे विनालक्ष्यताप्रदर्श
नपरत्वान्न पूर्वमूलासंगतिरिति ध्येयम यदित्यादि अत्र यत्समानाधि
करणोऽत्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न व्यापकतावच्छेदक प्रतियो
गिताकस्यात्यन्ताभावस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् अत्र व्यापकताव
च्छेदकसमवायसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणोऽत्येकेनापि संबंधेनावृत्तित्वादप्रसि
द्धत्वादित्यादावव्याप्तिस्तदुपादानमित्यग्रे स्फुटीभविष्यति न चा
त्यन्ताभावोऽपि समानकालीनत्वादिसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणो वृत्तिः
तथाविधसंबंधानां वृत्त्यनियामकत्वात् क्वाचिदपि ते ——

नाभावादाह विरुद्धेत्यादि तथाच घटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयं नास्तीति प्र
तीत्या निखिलप्रमेयप्रतियोगिकत्वात्प्याभावः सिद्ध इति भावः इ
दि दमुपलक्षणम् संयोगसंबंधेन घटत्वादिकमपि प्रमेयत्ववदस्तीति इ
ति तत्संबंधेन घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयसामान्याभावो
पि बोध्यः अप्रसिद्धिदोषस्यैवसत्वात् मूलेप्रतियोग्यवृत्तीत्यादिदोषां
तरं किमित्युपात्तमतत्सद्वत्तानाप्यमाशंक्यतेनन्विति पारिभाषिकमेवे
त्येवकारेणनव्यभिचारोऽव्यभिचार इति योगार्थोव्यवच्छिद्यते अप्र

पृ.ल.
४

त्वे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाऽस्य स्वव्याप्यत्वापत्तेः
तावन्मात्रेऽतो विनापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं लक्षणसंभवे प्रतियोग्यवृत्ति
श्चेत्यादेरवतारकत्वानुपपत्तेः यदपि यत्समानाधिकरणः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्या
पकतावच्छेदकप्रतियोगिताकः यावन्तोऽभावाः दैशिकविशेषणतयोभयवृत्तयस्तत्त्वमि
त्येवानुलक्षणम् स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यांतर्भावे गौरवात् हेतुसमानाधि
करणस्य तत्तद्योगोलकान्यत्वाभावस्यैव दैशिकविशेषणतयोभयवृत्तित्वाभावेऽप्रसवा
न्वह्न्यादौ अतिव्याप्तिविरहादिति तन्मंदं हेतुसमानाधिकरणस्य वह्निसंयोगात्मकाभा
वस्य दैशिकविशेषणतयोभयवृत्तित्वविरहेण वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिप्रसंगात्
न च भावभिन्न स्यैव हेतुसमानाधिकरणाभावस्य निवेशान्न दोषः

व
वा
विशे
पम
८
7

न संबंधेन वृत्तित्वाप्रतीतेः इत्थं च हेतुसमानाधिकरणत्ववत्त्वपि हेत्वधिकरणाधेयत्वं ग्रा
ह्यम् तेनात्मत्वाद्यभावस्यापि हेत्वधिकरणसंबंधित्वान्नोदोषतादवस्थ्यम् न च क्त
हेतुसमानाधिकरणात्यपक्षाप साध्यसमानाधिकरणयावंतस्तादृशाभावाः स्ववि
शिष्टपद्धर्मावच्छिन्नहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तद्धर्मवत्त्व
मित्येव कृतो लक्षणं न कृतमिति वाच्यम् द्रव्यमात्मत्वादित्यादौ महाकाले साध्यसमा
नाधिकरणस्य द्रव्यत्वादिसामान्याभावस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रतियोगित्वात्तत्राव्या
प्तिप्रसंगात् पक्षपसमानाधिकरणयावंतस्तादृशाभावाः साध्यसमानाधिकरणास्त
त्त्वमित्येव लक्षणमस्तु स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रवेशे बीजाभाव इति तत्तुच्छम्
तथ्यासतिपक्षसमानाधिकरणाः यावंतोभावाः साध्यसमानाधिकरणास्तत्त्वमित्यस्यैव सम्य

वच्छिन्नहेत्वधिकरणप्रतिच्छिनित्वं च नाव्याप्तिः॥ यत्तु द्रव्यं गुणकर्म
न्यत्वे सति सत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वाद्यभावस्या
त्यचात्वादव्याप्तिरतो यत्सदस्य यद्धर्मावच्छिन्नपदत्वमिति चेत्तन्न
द्रव्यत्वाभावस्यापि कालिकादिसंबंधेन स्वविशिष्टं यद्धेतुताव
च्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणं जन्यद्रव्यादि तदवच्छेदेन प्रतियोगि
सामानाधिकरण्या तत्राव्याप्तिविरहात्॥ साध्येत्यादि साध्यताव
च्छेदकावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदिका यदभावप्र
तियोगिता तादृशाभावा इत्यर्थः॥

तद्घटभिन्नं घटत्वादित्यादौ अतिव्याप्त्यापत्तेः तद्घटभिन्नत्वाभावस्य तद्घट
त्वरूपादिस्वरूपत्वेन भावत्वात् पटत्वादिना तद्घटभिन्नत्वाद्यभावस्य चोभय
वृत्तित्वादिति अत्र च हेतुसमानाधिकरणकाद्यशाभावाः स्वप्रतियोगिमत्ता
धी विरोधिता घटकसंबंधेनोभयवृत्तिपक्षत्वाभिति मतेन काप्यनुपपत्तिरित्यलं
पल्लवितेन अत्र यत्पदं यद्धर्मावच्छिन्नपरं अग्रे च तत्वमित्यस्य हेतुताव
च्छेदकीभूततद्धर्मवत्त्वमेवार्थः तेन सकलधूमव्यक्तिषु अनुगतायाः वह्नि
व्याप्तेर्नालाभः न वा ज्ञानवान्मनोमत्त्वे सत्त्वात् मनस्संयोगादित्यादौ मनोवृत्ति
हेतुसमानाधिकरणस्यात्मत्वसामान्याभावस्य स्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकाव

अत्र च विशिष्टसत्ता वा जातिरित्यादौ विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यैव
सत्तारूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतया तस्य स्वविशिष्टहेत्व
धिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तेरतः साध्यतावच्छे
दकावच्छिन्नेति तथा च द्रव्यत्वाभावस्यैव निरुक्तपावदन्तर्गतस्यातथात्वा
न्नातिप्रसंगः साध्यवत्त्वं चात्र साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रवेश्यम् तेन वस्तु
मात्रस्यैव विषयतासंबंधेन ज्ञानवत्त्वात् घटत्वादिना वाच्यत्वाभावस्यैव साध्य
तावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक[illegible]प्रतियोगिताकत्वेऽपि समवाये
न ज्ञानस्य साध्यत्वे द्रव्यत्वादिहेतौ नातिप्रसंगः समवायसंबंधावच्छिन्नज्ञानवन्नि
ष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिताकस्यात्मत्वाद्यभावस्यैव प्रतियोग्यसमा

तु.ल.
१

संबंधेन स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या सद्धेतुमात्र एवासंभवस्य वार
णात् तदुपादानात् संयोगसंबंधावच्छिन्नाधेयत्वस्य द्रव्यत्वादावसत्वेन द्रव्यत्वा
दिनिष्ठप्रतियोगित्वस्य तादृशाधेयतानवच्छेदकत्वात् तत्संबंधेन स्वावच्छिन्ना
नाधिकरणत्वं च न तत्संबंधेन स्वावच्छिन्नाधिकरणसामान्यभेदः तेन वह्न्यादिनि
ष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणगगनोभयभेदस्य घटत्वादिना वह्न्यादिनिष्ठ
प्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणभेदस्य च वह्न्यादिसाध्यवति सत्वेपि न क्षतिः
अन्यत्राभावादि इति स्वरूपकथनं वस्तुतः साध्यवन्निष्ठाभावस्य तत्संबंधावच्छिन्न
प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वमेव तत्संबंधेन साध्यव्यापकता
वच्छेदकत्वं वाच्यम् तत्र च साध्यवन्निष्ठत्वम् अभावस्य स्वरूपसंबंधेन ग्राह्यम्

तत्तन्महानसादि
भेदस्य च

13

पर्वते

ग्म

२

पु.ल.

८

धिकरणानिधावंतित्तं त्म [illegible] त्येक इति इतिप्रतियोगिताकेत्यर्थः नचैकमा
त्र इतिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिः तत्रपावत्त्वस्यानुपादे पत्वात् शब्दे कपस्पार्चि
चित्करत्वात् पदार्थसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणपावंतोधर्मो स्ता
स्त्येकसमानाधिकरण इतिप्रतियोगिताकेत्यर्थइतिप्राहुः अत्रचव्या
पकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाइत्यत्रव्यापकतापा त्र वच्छेदोपैइतिवरु पा
व्रीहौ कप्रत्ययः तेनप्रतियोगितयाससमवच्छेदकस्यसमासे कोपध चे
धिपुंवद्भावः तद्धितवुनोः कोपधस्येवपुंवद्भावनिषे [illegible] सर्वत्रेतिसद्धेता
वसद्धेतोवेत्यर्थः तस्याश्चपावत्त्वानुक्तौ अतिव्याप्तिरे वस्यान्नाव्याप्तिरित्याशयः ।।

धादित्यभिधुक्तौः

15

तस्य

८

तेन स्पंदः कालत्वादित्यादौ स्पंदत्वाद्यभावस्यापि कालिकादिसंबंधेन साध्य
वत्तिवृत्त्यापावदनन्नुगतत्वात् समवायित्वेन वाच्यत्वाद्यभावस्य च तादृश
स्यप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेपि नातिव्याप्तिः इत्यंच जातिसामान्या
भावादेरपि वन्ह्यादिव्यापकतया तत्प्रतियोगिकस्य ज्ञात्यादित्वरूपस्य हेतु
समानाधिकरणाभावस्य जातिसामान्याभावाद्यात्मकप्रतियोग्यसमाना
धिकरणत्वादसंभवापत्तिरतो भावाइत्युक्तम् भावभिन्ना इति च तदर्थः यद्यपि च
सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वघटितायां व्यापकतायां न दोषस्तथा
प्यप्रपंच इष्यते न व्याप्तस्तु साध्यतावच्छेदकेत्यादेः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ना

पृ.ल.

८ ति धिकरणत्वादव्याप्तिरेवेति भावः। यत्तु साध्यप्रतियोगिकयत्किंचिदभावो यद्धर्मावच्छि
न्नाधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तद्धर्मवत्त्वमेवास्तु लक्षणम्। किं या
वत्त्वगर्भनिरुक्त्यां धूमवान्वह्नेरित्यादौ पटत्वेन धूमाभावस्यापि तादृशहेत्वधिकर
णावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तेर्दुदासादित्याशंक्याह तवेत्यादि।
कमवतारयति तन्मते तादृशाशंकायां धूमवान्वह्नेरित्यादिसतिरूपस्थल एव
वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावमादायापि व्याप्तिसंभवे मूर्तत्वमूर्तत्वोभयवान्
मूर्तत्वादित्याद्यनुपादानस्य संदर्भविरोधापत्तेः। यदपि यादृशाभावप्रतियोगितापा
र्याप्तकं साध्यतावच्छेदकं तादृशप्रतियोगिताकोयः किंचिदभावो यद्धर्माव
च्छिन्नाधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तद्धर्मवत्त्वं व्याप्तिरि
त्युक्तौ च वाच्यत्वाद्यभावमादायापि व्याप्तिकारणसंभवाद्यावत्त्वगर्भलक्षणंगो

17

राम
८

वाच्यत्वाद्यभावस्येति घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्येत्यर्थः तथात्वात् प्रतियोगि
समानाधिकरणत्वात् तथाच धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थं नैव यावत्स
दमितिभावः सर्वत्रेति सकलव्यभिचारिणीत्यर्थः इयमन्ये केचित् सर्वत्रेति सकलहे
त्वधिकरणावच्छेदेनेति प्रांचः नच साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिकैयावदभा ता
वोक्तौ वाच्यत्वाद्यभावमादायातिप्रसक्तेर्वारणासंभवात् साध्यतावच्छेदकावच्छि
न्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावानां यावत्त्वोपादानं गौरवग्रस्तमतआह
अतएवेति निरुक्ताभावे यावत्त्वोपादानादेवेत्यर्थः अन्यथाहि तत्त्वाद्यभावस्य सा
ध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकात्यत्वात् महत्त्वमहत्त्वोभयावच्छिन्नाभाव भपत्ता
स्य तादृशप्रतियोगिताकस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमाना

प्रतियोगितावत्सामानाधिकरण्याभावावच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावीयान्यप्रतियोगित्वम्

२: स्य त्व

लैंगाभावाभावीयप्रतियोगित्वं चस्वरूपसंबंधेन सत्ताया अपि विभिन्नं अतो विरूद्धप
टंपटत्वाभ्यां प्रमेयप्रमात्वस्याभावमादाय धूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः प्रमेय
निष्ठाभावप्रशाभावप्रतियोगिता तदाश्रयधूमसमानाधिकरणत्वाभावात् न चान
वच्छिन्नांतवैयर्थ्यं वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावमादाय धूमवान्वह्नेरित्यादावति
व्याप्तेर्वीरकत्वात् साध्यनिष्ठप्रदर्शितदशमेद अन्यथा गगनाद्यवच्छिन्नप्रति
योगिताकवाच्यत्वाद्यभावमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्त्यापत्तेः तत्राह अतएव
वेति इत्थं च तत्त्वविशिष्ट स्वर्गत्वाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्माव
च्छेद्यप्रतियोगिताकतया तस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं नातिव्याप्तिं संपादय
ति इत्याशयेन विन्याय वच्छिन्नाभावपर्यंतस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणस्याभि
त्व

।ग
१

र वयसत्तमतन्त्राहमतत्वेति तदप्यसंगतं प्रतियोगि(ता)मात्रस्य प्रत्येकपर्य्यव
सितत्वेन वह्निधूमोभयत्वादेस्तु व्यापकत्वासंभवात् वह्निधूमोभयवान्
धूमादित्यादौ सद्धेतावव्याप्तिभयेन तादृशनिरुक्तेऽसंभवं किंतु न्यूनशक्यत्वात्
न व्याप्तिस्तु साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगि
ताको यत्किंचिदभावो यदधिकरणावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकसंबंधेन ता
दृशप्रतियोगितासमसत्तानाधिकरण्यत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे यावत्व
गर्भलक्षणं गौरवग्रस्तं प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ विरुद्धघटत्वपटत्वोभय
गगनाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावमादाय लक्षणसंग
मात् गगनादेर्वृत्तिमत्त्व लक्षणधर्मत्वाभावात् ॥

व्यधिकरणसंबंधेनाभावः

उद्भूतत्वमात्मभिन्नत्वे सति विशेषगुणवत्त्वं प्रतियोगिवैयधिकर
ण्याघटितकत्वेमूर्तत्वमूर्तत्वोभयपर्याप्तकं तादृशोभयव
ति यथादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन विशेषगुणत्वावच्छिन्नाभाव
वत्त्वात् अतउक्तं मनोन्यत्वे सतीति साध्यस्यैवाभावे मादा
य नातिव्याप्तिः ध्वंसत्वं वस्तुत्वं तादृश्येति कैमुत्तकन्यायेनोक्तम

तद्वैलक्ष्य प्रकाशाय १

...प्रतियोगिता१ ...

मादृशप्रतियोगितावच्छिन्नः पदार्थः साध्याभाववदवृत्तिः साप्रतियोगिताप्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदिका १

धानमपिसाध्यमतं संगतं परंतु प्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकप्रतियोगि
ताकः कश्चिदभावो यदधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरण
स्तत्त्वमेव व्यभिचरत्वं कुतो नोक्तं मूर्त्तत्वमूर्त्तत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावप्र
तियोगिताव्यक्तेस्तादृशोभयपर्याप्तिकसाध्यव्याप्यतावच्छेदकत्वाभावा
देव तादृशाभावस्यादायाप्तिव्याप्यसंभवादिति विभावनीयमिति प्राहुः

वु.ल.

१२

त्यादौ साध्यप्रतियोगिताकानां तद्वृत्त्यभावानां आत्मत्वाभावानां च प्रतियोग्य
समानाधिकरणत्वाद व्याप्तिरिति भावः न च साध्यव्यापकप्रयोगिताकैः इत्य
स्यैव सम्यक्त्वे व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वपर्यंतं व्यर्थमिति वाच्यम
न तत्र साध्यव्यक्तीनां गगनादीनां च प्रमेयत्वादिप्रकारेण साध्यव्यापकतया तदभा
वमादायासंभवापत्तेः न च स्वानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वे न वृत्ति
मत्त्वरूप साध्यव्यापकत्वं निरुक्त न त्वप्रतियोगिकाभाव एवं निवेशं पतामिति वा
च्यं तस्य लक्षणांतरत्वे पुनरुक्तलक्षणस्याप्रदुष्टत्वादिति भावः यत्समानाधिकरण
इत्यत्र हेत्वाधिकरणत्वं विशिनष्टि येनेत्यादिना ~~हेत्वधिकरण~~ राम

स्वपदेन ग्रहेतुपरम

२३

नोन्यत्वेतीत्यपि वदंति अतथात्वादिति स्वविशिष्टहेतुत्वाधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्य
समानाधिकरणत्वादित्यर्थः मतस्यैवव्याभिचारादितिभावः ननु यत्समानाधिकर
णयावंतोभावाः प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्वमित्यस्यैवसम्यक्त्वे साध्यतावच्छेद
कावच्छिन्नेत्यादिकं व्यर्थमत आह साधनेति गोत्वादीत्यादिपदेन गगनादिसंग्रहः
त तथाचैतदनुक्तावसंभवः स्यादितिभावः नन्वेवं यत्समानाधिकरणायावंतस्साध्यप्रति
योगिकाभावाः साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकरणाः इत्येववाच्यतां ता
वतैव गोत्वाद्यभावमादायासंभववारणसंभवादत आह तत्रेति तथाचोक्तविवक्षायां
द्रव्यत्वाद्येकव्यक्तिसाध्यकसद्धेतौ लक्षणसंभवेपि वह्निमान्धूमात् जातिमान्सत्त्वादि

मु.ल.
१२

हरणंपरित्यक्तं यत्तु कालस्यैवप्रलयान्यत्वाद्यभावविशिष्टहेत्वधिकरणत्वसंभवा
त् स्वविशिष्टेत्याद्युक्तावपिवह्निमान्धूमादित्यत्रनाव्याप्तिः महाकालस्यहेतुता
घटकसंयोगसंबंधावच्छिन्नधूमाधिकरणत्वाभावेपितत्संबंधित्वानपायात
तादात्म्येनहेतोः संग्रहार्थं हेतुतावच्छेदकसंबंधेनयोहेतुमान्संबंधीतद्वृत्तिया
वदभावानामेवनिवेश्यत्वादितिमतंतत्तुच्छं संयोगमात्रेणधूमहेतोः प्रमा
मंडलादौव्यभिचारितयापर्वतादिनिरूपितसंयोगेनैवतस्यहेतुत्वात् तादृ
शसंयोगेनचधूमस्याधिकरणपर्वतादौप्रलयत्वादिस्वरूपस्यप्रलयान्यत्वा
भावस्यवैशिष्ट्याप्रसिद्धेरावश्यकत्वात् विभिन्नकालीनयोस्संबंधसामान्येना

वाच्यत्ववान्ज्ञानत्वेनप्रमेयात्इत्यादौ २

२८

तदधिकरणत्वेति तत्संबंधीत्यर्थः तेन तादात्म्येन हेत्वधिकरणप्रसिद्धावपि तत्संबंधेन संदेहे नोक्ताव्याप्तिः अत एवाहेति प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वविरहे इत्यर्थः यद्यपि प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वमवश्यं स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनाग्रे विवक्षणीयं तथा च हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणं दैशिककालिकसंबंधेन धूमस्याधिकरणे महाकाले वर्त्तमानस्य प्रलयान्यत्वाद्यभावस्यापि यावदंतर्भूतत्वात्तद्विशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्या वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः संभवति तथापि स्वविशिष्टहेत्वधिकरणेत्यादेरुक्तावनुक्तौ चोभयथाप्यप्रमात्मज्ञानादित्यत्राव्याप्तिः वह्निमान्धूमादित्यत्र तु स्वविशिष्टत्वाद्युक्तावेव तथेत्याशयेन प्रसिद्धेदा

त्वानु

सु.ल.

२७ न्य

करणत्वेनावच्छेदकं प्रतियोगिताको यो योऽभावस्तस्य तादृशसंबंधेन प्रतियोगिनो

यद्व्यधिकरणत्वं तद्वृत्तित्वं विवक्षितमिति फलितार्थः पृथिवीत्वाद्यभावप्रतियोगित्वं तन्न

कालिकसंबंधेन पृथिवीत्वादिव्यापकतावच्छेदकं नित्यपृथिव्यां व्यभिचारात् किं

तु समवायसंबंधेनैव तेन पृथिवीत्वाद्यभावस्य हेतुत्वव्यधिकरणमहाकालावच्छेदेन प्रति

योगिसामानाधिकरण्याभावात् नातिव्याप्तिरिति भावः यत्येन संबंधेन व्यापक

त्वं तेन संबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्ये [illegible] ज्ञा

वपि नित्यज्ञानं नित्यत्वविषयकत्वात् इत्यत्राऽतिव्याप्तिः साध्यसमानाधिक

रणस्यैकान्यत्वाद्यभावस्याधिव्यापकताघटकविषयितासंबंधेन पावच्छेदत्व

धिकरणे प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति नच येनैव संबंधेन व्यापकत्वं तेन

येन

२८ २७

28

धासाधेयभावविरहादितिदिक् ननु पृथिवीत्ववान्महाकालत्वात् महाका
लकपालान्यतरत्वाद्वेत्यादावतिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्य महाका
लान्यत्वाद्यभावस्यापि हेत्वधिकरणमहाकालाद्यवच्छेदेन कालिकसंबंधे
नैव प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादत आह एवमिति एकसंबंधेन व्याप
कत्वमन्यसंबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकरणमित्येवं संबंधभेदनिवंधनो
ऽतिव्याप्तिरूपो दोषः व्यापकताघटकसंबंधेन साध्यप्रतियोगिसमाना
धिकरणघटकसंबंधेऽन्यविवक्षयानिरसनीय इत्यर्थः यत्संबंधेन स्वाव
च्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तदन्यप्रति
योगिताकः साध्यवन्निष्ठाभावीयतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकः सामानाधि

कु.ल.

यमितिवाच्यम् तत्राप्तिप्रसंगाभयेनैव तस्यानिवेशनीयत्वात् नचतत्संबंधा
वच्छिन्नाधाराः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिताधाराः सामानाधिकरण्येनाव न
च्छेदकधर्मवत्त्वलक्षणं व्यापकत्वं विषयितासंबंधेनसुलभम् साध्यवत्ति नि
ष्ठज्ञानेव्यनुमानस्यैव विषयितासंबंधे नसंबंधित्वेन नित्यज्ञानान्यत्वं वि
शिष्टघटादेर्विषयितासंबंधेनाभावस्य तत्रसत्त्वेपि बाधकाभावादिति
[illegible] वाच्यम् विषयितायावत्त्वनियामकतया तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियो
गित्वाप्रसिद्धेः यद्यपिमनस्त्वव तु परमाणुत्वादित्यत्राप्तिव्याप्तिः परमाणु
त्वसमानाधिकरणस्य मनस्त्वाद्यभावस्यापि साध्यव्यापकताघटकसं

एप

द्विन्नत विशेषणतासंबंधेन

29

न तेन संबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविवक्षणेनोक्तदोषः तथास
ति यावत्पदवैयर्थ्यापत्तेः विशेषणतासामान्येनैव साध्यवन्निरूपितवि
शेषणतया कपिवाच्यत्वादेः साध्यव्यापकतया घटत्वादिना वाच्य
त्वाद्यभावस्यैवत्तादृशसंबंधेन यावद्धेतुव्यधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगि
सामानाधिकरण्यविरहाद्धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्यसंभवादिति तत्
त्वंदं विषयितासंबंधेन व्यापकतायाएवासिद्धेः विषयितासंबंधेन ज्ञानाव
च्छिन्नाधिकरणेसाध्यवन्निष्ठत्वादिव्यापकतायास्तेन संबंधेनासंभ
वात् न च तेन संबंधेन ज्ञानावच्छिन्नसंबंधित्वमेवव्यापकतायांनिवेश्यमिती

पर्वतमहानसादि
निरूपितविशेषण
तासंबंधेनैववाच्य
त्वादेसाध्यव्यापकत्व
म् २

पु.ल.

१८

यात्किंचिद्बुद्धिव्यक्तेर्विषयतासंबंधेन स्पंदत्वव्यापकत्वायावदंतर्भूतस्य तत्

दभावस्यैव साध्यव्यापकतापरिच्छेदक विषयतासंबंधेन हेत्वधिकरणे प्रतियो

गिसमानाधिकरणत्वाभावान्नातिप्रसंगः न हि तादृशाव्यक्तेः कालिकसं

बंधेनापि स्पंदत्वव्यापकत्वं भाविभूतस्पंदेऽपि व्यभिचारादिति वाच्यम् वि

षयतायाः ज्ञानसमानकालीनतया तत्तद्बुद्धिव्यक्त्यभावदशायामेव स्पं

दत्ववति विषयतासंबंधेन तत्तद्बुद्धिव्यक्तेरभावसत्त्वाद्विषयतासंबंधे

न स्पंदत्वाकारकजन्यबुद्धेः साध्यव्यापकत्वाभावात् किंत्वव्यापि

कारणताधर्मावच्छिन्नाभावस्यासत्त्वेऽपि

31

त

राम

१८

व्याप्तिविधेयकानु
मितिजनकत्वाभावात्
व्याप्तिः भेदः २

वंधेनसर्वत्रैवपक्षसत्त्वे प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति नचापिन नित्याना
मभावत्वं किंत्वजन्यानामेव मूर्त्तानां दिगुपाधित्वपक्षसत्त्वोदि कृतवि
शेषणेनपाकस्याप्यसत्त्वात् तेनसंबंधेनसाध्यव्यापकत्वविरहाच्च अ
न्यथावस्तुमात्रस्यैवकालोपाधित्वसंभवात् नचापिजन्यमात्रस्यैवनस्या
त् अतएवघटपटपदार्थानां दिगादिव्यवहाराणां लौत्पत्तिसिद्धान्तःसंगच्छ
ते अन्यथापक्षेसोपाधेर्नाशत्वात्तदानीमपि दिग्विभागप्रसंगादिति दिकूप
दिव स्पंदोमहाकालत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्यम
हाकालान्यत्वाद्यभावस्यापि साध्यव्यापकत्वाघटककालिकसंबंधेन
महाकालेप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् नचस्पंदत्वाकारेकजन्य

सृ.ल.

भावानांस्वप्रतियोगितावछेदकीभूतसमवायादिसंबंधेन हेत्वधिकरणे प्रतियोगिसमानाधिकर
णत्वाभावान्नित्यज्ञानं नित्यसविषयकत्वात् मनस्त्वव न्नपरमाणुत्वात् स्पंदो महाकाल[illegible]त्वा
दित्यादौ न कुत्राप्यतिव्याप्तिः न चैवं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः व्यधिकरणधर्मावछिन्नवा
च्यत्वाभावस्यैव तत्र लक्षणघटकतया तत्प्रतियोगितावछेदकसंबंधे मानाभावादिति वा
च्यम् स्वरूपसंबंधेन घटत्वादिना वाच्यत्वं नास्तीत्यादिप्रतीत्यनुरोधेन तादृशाभावस्यापि प्र
तियोगितावछेदकसंबंधस्वीकारादन्यथाभूतलं संयोगेन घटत्वाद्यवछिन्नपटवदित्येवं नि-
र्णयसत्वेपि भूतले संयोगेन घटत्वेन पटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तेः न चैवमपसिद्धांतः व्यधिकरण
धर्मावछिन्नप्रतियोगिताकोपि चेदभावः प्रामाणिकस्तदा सर्वैस्संबंधैरेव व्यधिकरणे हेतौ हेत्वै-

व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नवाच्यत्वाभावमादायैव केवलान्वयिसाध्यकस्थलेलक्षणसमन्वयात्प्रतियो
ग्यवृत्तिगुणत्वादिमत्त्वावत्तारानुपपत्तिः न च साध्यवन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्ये
नानवच्छेदकत्वरूपव्यापकताया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना भावमादायासंभववारकस्य
पं सामानाधिकरण्येनेत्यस्य व्यर्थतां तन्मूलकं ग्रंथस्य तात्पर्यमिति वाच्यम् सामान्यधर्मेणाविशेषा
भावमादाय व्यापकत्वोपपत्तिर्द्वैविध्येणार्थमेव सामानाधिकरण्यस्थलस्य व्यापकतायामवच्छेदनि
वेशनीयत्वादित्यादिकं विभाव्यते तत्तत्संबंधेनैव विवक्षितेति ग्रंथैर्व्यापकत्वस्य तदवच्छेदकप्र
तियोगित्वस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकीभूतप्रतियोग्यधिकरणत्वस्य चैकसंबंधा
त वच्छिन्नत्वं विवक्षितमित्यर्थः तथा च स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छे
दकप्रतियोगिताकायावत्ताभावाः स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकर
णमत्त्वमित्यर्थे लाभो यावदेतत्स्य समवायादिसंबंधेन नित्यत्वानत्वमनस्त्वस्यैतत्वाद्या
त

वन्ह्यभावप्रति
योगित्वेन मह
नसीपवन्ह्य
भावः ५ नपाव
मदभाववद्वृ
त्तित्वसामा
नाधिकरण्येना
नवच्छेदकत्वं

सु.ल.

गगनत्वादेर्द्रव्यत्वादित्यादौ व्याप्यत्वाभाव नादायातिव्याप्तिवारणाय पाठ यदन् १ रि

१८

वाच्यम् वाच्यत्वमहृभावस्येत्यादिपदसत्वात् यत्र स्वरूपसंबंधेन साध्यता तत्र वाच्यत्वाद्यभावमादाय संयोगा
दिसंबंधेन साध्यतायां तु संयुक्ताद्यभावमादायातिव्याप्तिपरतयैव तत्संगतेस्त्याहुः मन्मरं मनोन्यत्वाभावस्ये
त्याद्युक्तमैक्यविरोधात् भूतत्वम् इत्तोभयस्य समवायेन साध्यतायां मनोन्यत्वस्य तत्संबंधेन साध्यव्यापक
त्वासंभवात् इत्यनियामकसंबंधेनाधिकरणत्वस्य प्रतियोगित्वस्य चाप्रसिद्ध्या तेन संबंधेन साध्यतायां
३ धनीचैर्सादेति सद्धेतावव्याप्तेः तद्रूपान्यरूपं रूपत्वादित्यादौ चातिव्याप्तेश्च साध्यताघटकसमवायसंबंधेन व्या
पकतावच्छेदकप्रतियोगिताकानां व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नगगनत्वाद्यभावानां सर्वेषामेव स्वविशिष्टहेत्वधि
करणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति दिक् वस्तु विशेषणतासाध्यव्यापकत्वं तेनैव प्रतियोगित्वे
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकीभूतप्रतियोग्यधिकरणत्वं च संबंधे विवक्षणीयं तस्याप्याहुः तदपि न बाध

तासंबंधेन

कालोगीमान् गोत्वादित्यादावति व्याप्तिनापत्तेः दैशिकविशेषणता संबंधेन व्यापकत्वाप्रसिद्धेः १

15

१८

स्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं तां प्रतियोग्यवृत्तेव सामान्याभावे वर्त्तमानत्वात् केचित्तु संबंधैक्यविवक्षये-
त्यस्य साध्यवत्त्वं व्यापकत्वं प्रतियोगित्वं प्रतियोगिसमानाधिकरणस्य घटकीभूतप्रतियोग्यधि-
करणत्वं चैकेन साध्यतावच्छेदकसंबंधेन विवक्षणीयमित्याहुः तथा च साध्यतावच्छेदकसंबंधा
वच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकीभूततादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावंतोऽभावा साध्य
तावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्पर्य्यलाभान्न कुत्राप्यतिव्याप्तिः न च प्रतियोगि
तायाः साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वविवक्षणं व्यर्थमिति वाच्यम् तदनुक्तौ वाच्यत्वादिभेदमादा
येवं केवलान्वयीदेलक्षणासंभवे प्रतियोग्यवृत्तिपदस्यात्यादिमूलोक्तनिराकरणस्यासंगत्यापत्तेः न
चैवमपि सर्वत्र वाच्यत्वाद्यभावस्येत्यादिग्रंथविरोधो वाच्यत्वादेः संयोगादिसंबंधेन साध्यव्यापकत्वादिति

ग्र.ल.

इत्थं चदलांतरमपिसाधुसंग्राहकतरमितिभावः यद्वा धूमवान्वन्हेरित्यत्रातिव्या
प्तिः धूमसामान्याभावस्यापिहेत्वधिकरणायोगोलकावच्छेदेन स्वप्रति
योगित्वस्य कालिकसंबंधेनाधिकरणीभूतवन्हेः समानाधिकरणत्वाद
तस्त्वाह दलांतरेपीति प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्यत्र प्रतियोगि
त्वोभयं च दलेपीत्यर्थः संबंधभेदनिबंधनो दोषः एक संबंधेन प्रतियोगि
त्वस्य प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वमपर संबंधेन प्रतियोगित्वाश्रयी
भूतवन्ह्यादेः सामानाधिकरण्यनिबंधनो दोषः संबंधैक्य विवक्षयेत्य
स्य स्वरूपसंबंधेन प्रतियोगित्वस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वं प्रतियो
गि सामानाधिकरण्यघटकप्रतियोगित्वाश्रयत्वस्य विजातीयेति प्रा
कु: अत्र संबंधैक्य विवक्षायां रूपसामान्याभाववान्पृथिवीत्वा जन्य

37

राम

नव्यास्तु हेतुसमानाधिकरणो इत्यत्र हेत्वधिकरणत्वस्य हेतुतावच्छेदकसंबं
धेन हेत्वधिकरणो विवक्षया अन्यथा प्ययमानात्मत्वानादित्यादावव्याप्तिः ।
घटत्वादिना आत्मत्वाय भाजस्यापि स्याद्विशिष्टहेतोर्विषयतासंबंधेनाधिक
रणे घटादौ व्यापकताघटकसमवायसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्योत्त भावा
ति आत्मत्वाहृदत्वान्तरपि कल्पमानस्य विशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन इत्यत्र हेत्व
धिकरणे दलेपीत्यर्थः संबंधभेदेति हेतुसमानाधिकरणो इत्यत्र एकसंबं
धेन हेत्वधिकरणे हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यत्र अन्यसंबंधेन हेत्वधिकर
णत्वेऽपि न क्षतिरिति प्रतियोगिसामानाधिकरण्याप्रसिद्धिनिबंधनाव्याप्तिक
त्वोदोषः संबंधैक्ये नेति हेतु समानाधिकरणो इत्यत्र यत्संबंधेन हे
त्वधिकरणत्वं तेनैव स्वविशिष्टहेत्वधिकरणत्वविवक्षयेत्यर्थः ।

साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावात् सावच्छिन्नानाधिकरणतामध्यवन्निष्ठेत्यादि [illegible] १

सु·ल·

२·

भावस्यैं साध्यव्यापकतावत्ताहृद्धि व्यक्तौ सत्वेपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यघ
टितव्यापकत्वार्थं निरुक्तैकत्र स्थले सत्वादिति व्याप्तेरावश्यकत्वादिति भ्रमं नि
राकुरुते रूपसामान्येत्यादिना पृथिवीत्वादिकं तु सजातीयेरेव नित्यपृथिव्या
दा दिग्रपाधित्वेमानाभावोदिपदम् तेनजन्यपृथिवीत्वाद्युपग्रहः सहेतुत्वप्र
तिकूलविरोधं निरस्यति प्रलयेति महाप्रलयपदत्वप्रर्थः खण्डप्रलयेतु पार्थि
वपरमाणौ रूपमस्त्येव अन्यथा तत्रसौ पार्थिवघ्राणकस्य रूपोत्प
त्यर्थं परमाणोः पाकान्तरकल्पनापत्तेरिति भावः प्रलयपदत्वस्य पाके
नरूपादेः प्रलयपदप्रायापि स्यर्थः तेनप्रलयानभ्युपगमे पि न क्षतिः
उत्पत्तिकालेचोत्पन्नघटकारणनिष्ठक प्रलयस्याप्युत्कर्षणाच्चावप
किन्त्वपि पाकदशायां तत्सत्वात् इयं न्यूनतेत्यर्थः नत्र विरोधविरहे
पिघटजन्यदेन व्यभिचारित्वात् कुतः सहेतुत्वमत आह उत्पतीति

न

क

39

मह

राम

२·

पृथिवीत्वाद्धा इत्यादि विरुद्धे तावति व्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्य
पृथिव्यन्यत्वाभावस्यापि हेत्वधिकरणे पृथिव्यवच्छेदेन जन्यपृथिव्यव
च्छेदेन दिक्कृतविशेषणतासंबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् न
चैतस्यालक्ष्यत्वेनीरूपमित्याकांक्षायां किंचिद्बुद्धिव्यक्तौ विषयतासंबं
धेन साध्यव्यापकत्वाद्यावद्वृत्तास्यन्वतद्भावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदे
न प्रतियोगिसामानाधिकरण्ये विरहान्नातिव्याप्तिः तादृशबुद्धिव्यक्तेर्वि
भिन्नकालीनघटादौ केनापि संबंधेनासत्वादिति वाच्यम् विषयतया
ज्ञानसमानकालीनतया तादृशबुद्धिव्यक्त्यभावस्याप्यमेवरूपपर्य्य
गगनादौ तद्व्यक्तिप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावसत्वात् तादृशज्ञानव्यक्तेस

कु.ल.

२१

येन व्यभिचारापत्तेरिति ध्येयम् वस्तुतः स्वोत्पत्तेः पूर्वं चक्षुःसंयुक्तसमवेतस्य घ
टादेरसत्वात्तद्विशेषणताया अपि तदानीमसत्वादुक्तक्रमेणाहेतुत्वान्नैव निर्व
हादिति ध्येयम् अत एवेति ध्वंसप्रागभावयोस्त्वेतताभावविरोधित्वे मानाभावा
देवेत्यर्थः इति न ध्वंसप्रागभावयोः सत्वमावेदयितुमंतराघटं रक्तं रूपमि
ति न च गुणेषु रक्तादयः पुंसीत्यनुशासनाद्रक्तो रूपमित्येव प्रयोगो युक्त इ
ति वाच्यम् वस्तुतस्तराविशेषणताभावापन्नस्यैव शुक्लादिगुणस्य तेन पुंस्त्वा
नुशासनात् अत एव शुक्लं रूपमिति प्रयोगः समासे माणिक्यं तैव दृश्यत इति ध्येय
म् एषः रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययः पूर्वेत्यादि पूर्वं रक्तस्य ध्वंसवति उत्तरं रक्तस्य
प्रागभाववतीदानीं रक्तेपीत्यर्थः ननु रक्तत्वादश्यायां वर्तमानस्यापि रक्तोतर (तद
ध्वंसादेस्तदानीं रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहात् न तादृशप्रत्ययः

५१

महाप्रलयकालीनपृथिवीपरमाणुः रूपसामान्याभाववान्
रूपसामान्यानधिकरणकारणत्वात् आकाशादिवत् ८

प्रलयपरमाण्वा
दिकं रूपसामान्याभाव
वत् रूपसामान्यानधिकरण
कालावच्छिन्नत्वात्
प्रलये वर्तमानो विषया
नुविघटः ८

तासत्वादिति रूपादिसामान्याभावसत्वादित्यर्थः प्रतियोगिवदिति प्रतियोगिन
इवेत्यर्थः विरोधित्वमेकदेकदेशावृत्तित्वम् मानाभावादिति प्रलयावच्छेदेन
परमाण्वादौ रूपादिसामान्याभावे तु योग्यसन्निकर्षाभावात्प्रत्यक्षासंभवेपि
अनुमानादिकमेव मानमस्तीत्याशयः यत्र घटादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन
रूपसामान्याभावस्य प्रत्यक्षत्वमेव संभवति तदानीं चक्षुः संयुक्तविशेषणता
या सत्वासत्वेपि द्रव्यसमवेतवृत्त्यभाववत्प्रत्यक्षताहेतोश्चक्षुः संयुक्तसमवेतवि
शेषणतायाः सत्वेन सन्निकर्षसंभवादिति तन्न चक्षुः संयुक्तसमवेतग्रा
हक विशेषणतया रूपाद्यभावस्य चाक्षुषापत्त्या चक्षुः संयुक्तयोग्यसमवे
तविशेषणताया एवाभावग्राहकत्वेन द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतवृत्त्यभावस्य ग्राम
ग्रहत्वस्यैव तज्जन्यतावच्छेदकत्वात् अन्यथात्रसरेणुवृत्त्यभावचाक्षु

शु.ल.

२२

प्रकारताकः संसर्गाभावविशेष्यकः प्रत्ययो रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताकश्च ।
द्वेद्वर्विषयीति रूपत्वं प्रतियोगितावच्छेदकमेव नेति घटाभावदशायां रूपत्वाव
च्छिन्नाभाव एव रूपं नास्तीति प्रतीतेर्विषयः किमन्तरायेन रूपध्वंसादिमति
वा तदत्यन्ताभावसिद्धिरित्याहुः अन्ये तु रूपाभिसमवायेन रक्तं रूपं नास्ती ।
ति प्रतीतेः प्रामाण्यपातरायेनैव ध्वंसात्यन्ताभावयोर्न विरोधः अन्यथा सम
वायावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसाप्रसिध्या तत्प्रतीतेर्भ्रमत्वापत्तिरिति निष्प
ष्कर्षः तत्सामानाधिकरण्यं चेति प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं चेत्यर्थः स्व
विशिष्टेति स्वपदं साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतत्तदभावव्यक्ति
परम् तथा च तत्तदभावाश्रयीभूतं यदवच्छेदकतावच्छेदकसंबंधेन पक्षावच्छिन्नापि
करणम् तदवच्छेदेन तत्तदभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं नास्तीत्यर्थः

43

ति

रणम

तस्याव्याप्यवृत्तित्वादितिवाच्यम् ध्वंसादिप्रतियोगित्वस्य सामान्यधर्मान
वच्छेद्यत्वात् तत्तदनंतध्वंसप्रागभावादिषु तत्तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व(
कल्पनापेक्षया तत्त्वावच्छिन्नात्यंताभावसंबंधस्यैवांतरायप्रागादिषु कल्प
नायां लघुत्वाच्च नचैवमपि तत्केरूपाप्रसिद्ध्या तत्तद्व्यक्तित्वेतरधर्मानवच्छिन्नतत्त
द्व्यक्तिनिष्ठप्रतियोगिताकाभावैरेव तत्केरूपं नास्तीति प्रत्ययः क्रियते प्रकृ
ते विद्यमानरूपप्रतियोगिकस्य तादृशाभावस्यासत्त्वात् न तथा प्रतीति
रितिवाच्यम् तथासत्त्वंतएकग्रामे तत्केरूपं नास्तीत्याकारकनिर्णयेपि(
तत्र तत्केरूपमस्तीतिप्रत्ययापत्तेः विरोधिनः सामान्याभावस्यानिश्चया
त् विशेषाभावकूटनिर्णयस्याप्रतिबंधकत्वात् अन्यथा सामान्याभावए
न सिध्येदिति भावः प्रांचस्तु प्रतियोगितासंबंधेन रूपवत्वमात्रावधि न्न

ला

सु.ल.
२३

प्रसिद्धेः तथापि यावन्तो हेतुमद्वृत्तिधर्मा हेत्वधिकरणीनिष्ठा यावन्ति तत्तत्स्व
त्पेकाश्रयीभूतप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वाददोषः एकमा
त्रवृत्तिहेतावपि तत्तद्धर्मणवृत्तित्वविशिष्टस्याधिकरणत्वस्य नानात्वं संभ
वतीति न काप्यनुपपत्तिः नन्वप्रतियोग्यधिकरणीभूतत्वविशिष्टपाव
केत्वधिकरणत्वमात्रं सम्यक् हेतुसमानाधिकरणो इत्यस्य त्वविशिष्टे
त्यस्य च वैयर्थ्यापत्तेः प्रागुक्तमपि स्वविशिष्टपदं हेत्वधिकरणावच्छे
देनेत्यस्य प्रवेशाद् एवार्थवन्न भवतीत्यतः पश्चादुक्तस्यापि तस्य प्रयोजनं प्र
योजनमाह तेनेति गोत्वादिना गवाद्यभावस्येत्यत इति कालिकताव
पि पदार्थे गोत्वं तदा गौरित्यादौ नातिप्रसंगः इति योजना इदमुपलक्षणम्
तत्तदयोगोलकान्यत्वाभावस्यापि कालिकप्रतियोगिसमानाधिकरण

त

क

४५

राम

२३

तेन हेतुसमानाधिकरणस्य घटत्वादिनावच्छिन्नाभावस्य कालिकादिसंबंधेन धूमा
धिकरणस्पंदादौ व्यापकतावच्छेदकसंयोगादिसंबंधेन प्रतियोगि सामानाधिक
रण्याभावेपि वह्निमान्धूमादित्यादौ ना[illegible]व्याप्तिः न वा द्रव्यं विशिष्टसत्वादित्या
दौ घटत्वादिना द्रव्यत्वाद्यभावस्य हेत्वधिकरणगुणगुणाद्यवच्छेदेन प्रतियोग्यसमा(
नाधिकरणत्वेपि [illegible]व्याप्तिः गुणादीनां विशिष्टसत्तानधिकरणत्वात् यद्यपि
व्याप्यवृत्तेरवच्छेदके सामानाभावो द्रव्यत्वाद्यभावनिष्ठप्रतियोगि सामा

स्तेन

नाधिकरण्यं तदवच्छेदकत्वं न हेत्वधिकरणे संभवः नन्वस्वविशिष्टहेत्वधि
करणता व्यापकीभूतप्रतियोग्यधिकरणतानवच्छेदकत्वं वा व्याप्तिः स्वविशिष्ट
पदं वैयर्थ्यापत्तेः प्रतियोग्यधिकरणीभूतस्वविशिष्टयावद्धेत्वधिकरण(वि
वृत्तित्वस्योक्तौ च द्रव्यं तद् घटत्वादित्यादावव्याप्तिः यावद्धे[illegible]त्वधिकरण

त्वेन व्याप्यवृत्तितया कालावच्छेद्यत्वादिति भावः तद्घतीति गवादिमती
त्यर्थः काले जन्यकाले नन्वेवं ध्वंसात्मकस्य प्रलयित्व न्ताभावाभाव
स्याधिपावदं तर्गतित्वा त्तस्य च सदाधिकाले प्रतियोगि सामानाधिकरण्याभा
वान्नातिव्याप्तिरित्यत आह महाकालेचेति तस्याश्चतस्यापि महाकाले प्रति
योगि सामानाधिकरण्यं तस्य कालिकसंबंधेन जगदाधारत्वादिति भा
वः ननु गोत्वादिजातेः प्रलयेकालिकसंबंधेन सत्वे प्रमाणाभावात् यद
गोत्वं तदा गोरितिसद्धेतुरेवेति यदि ब्रूयात्तदाप्याह यत्नकालत्वमिति उ
क्तविकल्पानादरे घटादिसाधारण्यरूपेणापि गोः साध्यतायामतिव्या
प्तिरित्याशयेन साध्यांतरमाह जन्यंद्रव्यमिति द्रव्यस्य साध्यतायां

का

४७

यां

अभावीयविशेषणता

त्वा धूमवान्वन्हेरित्यादावतिप्रसंगो द्रष्टव्यः गगनाद्यभावस्य प्रतियो
गव्यधिकरणदेशिकविशेषणतासंबंधेनापि वृत्तित्वमुपपादयितुमाह
गगनाद्यनधिकरणेति इदानीं घटे गगनं नास्तीति प्रत्ययात्तन्मते वि
कालिकसंबंधावच्छिन्नगगनाद्यभावस्य गगनानधिकरणत्वसाध
ध्यावच्छेदेन वृत्तेर्न विरोधः न चैतन्मते प्रत्ययस्य घटत्वावच्छिन्नतत्कालावच्छेदेन
गगनाद्यत्यंताभावो विषय इति वाच्यम् देशावृत्तेः कालस्यैव कालावृत्ते
देशस्यावच्छेदकत्वानुभवात् एकदेशस्य कर्तृमशक्यत्वात् इदानीं ग
गने गगनं नास्तीति प्रतीतेः गगनाद्यभावस्यैतत्कालावच्छेदेन गगने वृ
त्त्वावगाहित्वया भ्रमत्वापत्तेश्च गगनाद्यभावस्य गगने दोषाद्वैदिक

त्रु.ल.
२५

ति

स्यस्वप्रयोज्यकारणतो दैशिकविशेषणतयावृत्त्यभावादिति नाव्याप्तिः हेतुसमा
नाधिकरणत्वस्य तादृशविशेषणतया विशेषणीयत्वात् तथापि रूपभिन्नत्वा
णत्वात् इत्यादौ साधनसमानाधिकरणस्वरूपान्यत्वाद्यभावस्वरूपाधि
न्तःप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाद्यभावस्य च रूपत्वादि स्वरूपतया दैशिक
विशेषणतासंबंधेन वृत्तिविरहेण यावदनंतर्गतित्वात् घटत्वादिना रूप
भिन्नत्वाद्यभावस्य च सर्वस्यैव तादृशाभावस्य महाकालादौ स्वप्रतियो
गिसमानाधिकरणत्वात् अतिव्याप्तिरतः स्वविशिष्टहेतुत्वाधिकरणोत्पा
दिविवक्षानुसरणम् इतिवृत्ति वस्तुतो दैशिकविशेषणताघटितस्य ल
क्षणांतरत्वात् एकेनापदस्यान्यथाकर्तुमशक्यत्वात् उक्तविवक्षणे
नवैयर्थ्यमिति इत्यपरम् परे तु हेतुत्वाधिकरणतो विशेषणतयावर्तिना

व

दं

४७

त्रु
२५

कालत्वं सद्धेतुरेव प्रलयेपि कालिकसंबंधेन परमाण्वादेः सत्वात्
कार्यद्रव्यानधिकरणत्वे सति द्रव्यत्वेनैव धर्मिविरहदुत्पत्तौ व्यभि(
चारित्वसंपत्तये जन्यपदम् न च महाप्रलयानंगीकारे प्राणकेतुरूपमे
वलक्ष्यं खंडप्रलयेपि ब्रह्मांडांतरे जन्यद्रव्यसत्वात् अतः साध्यांतर
माह प्रलयावृत्तिर्वेति खंडप्रलयावृत्तिर्वेत्यर्थः प्रतियोगि
नो यदधिकरणत्वं तद्वृत्तित्वस्यैव दैशिकविशेषणतासंबंधेन वर्त्तते वि
वक्षापामपिदशागोत्वं तदागोत्याद्यवृत्तिव्याप्तिवारणेऽसंभव(
ति प्रलयावृत्तित्वापर्यवसितात्वाभावस्य प्रतियोग्यनधिकरणो महाकाला
दो दैशिकविशेषणतासंबंधेनवृत्तित्वविरहात् न च द्रव्यं महाकालत्वा
दित्यत्राव्याप्तिः कालिकसंबंधेन महाकालनिष्ठस्य द्रव्यत्वाद्यभाव

ल
ताम

मु.ल.
२६

नि विशेषेणैव पक्ष्यादि रहितं ॥ अथ तादृशावच्छेदकत्वं संयोगाभावनिष्ठप्रति
योगित्वे यद्यच्छतेमित्याशयेन संयोगात्मकाभावस्याभिधानात् त
दघटितसाध्यव्यापकतायाः प्रवेशे तु गगनत्वादिविशिष्टवाच्य।
त्वाद्यभावस्य वाच्यत्वगगनोभयत्वावच्छिन्नाभावादेरप्रसिद्ध्यापादकता
त्वात् ॥ तस्य च हेतुत्वाधिकरणीभूतगगनानवच्छेदेन प्रतियोग्यस
मानाधिकरणत्वाद्व्याप्तिरतः स्वविशिष्टपदम् एतदपि साध्यतो
व संयोगाद्यात्मकाभावे त्वत्रादिपदमुपात्तम् वस्तुतः सत्तावान् द्रव्य
त्वादित्यत्र गुणत्ववान् रूपत्वादित्यादेः कालिकेजन्यरूपे च हेतुसमाना।

ऽ।

राम

२६

नानां निरुक्तरूपावदभावानां प्रतियोगिवृत्तित्वमेव विशेषणतासंबंधेन नि
वेशनीयं प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वमवच्छेदगौरवात् सर्वत्राव्यभिचारिष्व
त्यन्तत्वाद्यभाववत्तात्पर्याप्तिव्याप्यभावादिति तन्न कुत्र स्ववृत्तित्वविशि
ष्टानां केवलान्वयिधर्माणामत्यन्ताभावस्य प्रतियोग्यवृत्तित्वेनासंभवा
पत्तेः न हि वाच्यत्वादिवृत्तित्वविशिष्टानां वाच्यत्वादीनामभावो वा
च्यत्वादिरूपप्रतियोगिवृत्तीतिदिक् प्राच्यां मते संयोगसामान्याभा
वसाध्यकं प्रमेयत्वं द्रव्ये एव व्यभिचारीत्यतः कपिपदं प्रतियोगिवै
यधिकरणपदघटितमेव साध्यव्यापकत्वमत्र निवेशितं यथा स

धिकरणत्वम् किन्तु धूमाभाववत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वमेवेति न प्रत्य
यातिप्रसंग इति वाच्यम् एवं सत्यभावमात्रस्यैव प्रतियोगिभेदप्रसंगा
त् उक्तक्रमेणैवातिप्रसंगवारणासंभवादिति भावः ननु तथापि
धूमजान्वेत्यादावति व्याप्तिः समनियताभावानामैक्यात् धूमाभा
वस्य धूमत्वेन प्रतियोग्यभावादभिन्नस्य अयोगोलकान्यत्वाभावाद
यो गोलकभेदत्वादिना भेदसामान्याभावादभिन्नस्य हेत्वधिक
रणावृत्तेर्जलह्रदादिभेदात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वा
दिति चेत् अत्राहुः यादृशस्य फलतः प्रतियोगित्वविशेषण
त्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतय प्रतियोगिताको भावः

एम

धिकरणस्यसत्ताभावस्य गुणत्वसामान्याभावस्यच केनापिसंबंधेना(
त्मगगनादौ नित्यरूपे चावृत्तित्वाद्धेतुत्वाधिकरणावच्छेदेन तस्यैवयाव
द्वेतातिस्यप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहाद्व्याप्तिः यदिस्वविशि
ष्टपदंनस्यादिति नच धूमाद्यभावनिष्ठोजलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वा
द्यभावस्याभावो धूमाद्यभावगगने अभावप्रतियोगितिकस्याभावाधिक
रणेकस्याधिकरणोद्धवरूपत्वात् तस्याश्च धूमादौ साध्येवन्हा
दिहेत्तावतिव्याप्तिः धूमाद्यभावस्यैवहेतुत्वाधिकरणावच्छेदेनैवागोत्वाद्य
भावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् अतआह जलवृत्तीति नच
ता दृश्याभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वेपि जलादेर्नैतादृश्याभावत्वावच्छिन्ना

रूपत्वेऽपि तस्य हेत्वधिकरणे वह्न्यादेः साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतधूम
निष्ठप्रतियोगिताकात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यविरहादेवातिव्याप्त्य
संभवेऽपि नासंगतिः नच धूमत्वेन धूमाभावस्य धूमनिष्ठप्रतियो
गित्वं तद्येन धूमत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य प्रमेयसामान्यनिष्ठप्र
तियोगित्वं लाघवात् न तु तद्भिन्नं प्रतियोगित्वांतरं गौरवात् इत्युक्त
विकल्पस्याप्रतीकारात् इति वाच्यम् स्वरूपसंबंधात्मिकायाः प्रति
योगितायाः सामान्याभावस्थले प्रतियोगिभेदेनैव भिन्नत्वादिति
सांप्रदायिकाः नव्यास्तु साध्यव्यापकतावच्छेदिकायाः स्वन्यू
नवृत्तिधर्मानवच्छिन्नायास्तादृशप्रतियोगितानिरूपकोऽभावः

ग

स्वनिरूपकत्वं विकरणोच्छेदेन तत्प्रतियोगिताज्ञप्तसामानाधिकर

एयं विवक्षितम् तथा च धूमादिसामान्याभावस्य धूमादिनिष्ठता दृश्यप्र

तियोगिताज्ञरूपेण धूमादिनिष्ठत्व विकरणोच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधि

करण्यं विरहोतत्वा तिव्याप्तिः नचैवंपक्षसमानाधिकरणोस्यस्यपक्षवेध्य

त्वमितिवाच्यम् आत्मत्वसामान्याभावीयप्रतियोगितापर्याप्तितापा

पिसाध्यव्यापकतावच्छेदकतया तत्प्रतियोगिताकस्यात्मत्वसामा

न्याभावस्यताद्दृश्यप्रतियोगितावच्छेदकसामानाधिकरण्यविरहोत

व्यापमातानानाद्रित्यादानम्याप्तिवाकेत्यात गलवतित्वविशिष्ट

त्वादिग्रन्थग्रन्थेगतिमनुरूपैवोक्तः तेनताद्दृशाभावस्यधूमाभावत्व

२७

मु.लं.
२८

तम तस्याश्च व्यभिचारित्वात्तेषव यत्राधिकरणे व्यभिचारत्वदन्यत्वस्य
स्वात्मस्वरूप संबंधेन साध्यव्यापकत्वात् तदभावस्य हेत्वाधिकरण
वृत्तेदेन ताद्दशान्यत्वस्वरूपरूप संबंधेन स्ववृत्तियोगि सामानाधिकर
ण्याभावान्नातिव्याप्तिः अत एव विषयितासंबंधस्यव्यापकता
घटकत्वेपि नित्यज्ञाने नित्यस विषयकत्वात् इत्यादौ नातिव्या
प्तिः नित्यज्ञानत्वाद्यभावस्य व्यापकता घटकीभूतेन समवा
यसंबंधेन प्रतियोगि समानाधिकरणत्वादिति मतम् तत्तु अस
घटत्वादिनावच्छिन्नत्वाद्यभावस्यैव घटत्वादिनाप्यः पिंडात्यत्वाभा
भावा

५८

स्वविशिष्टहेत्वधिकरणो नजेदैन तादृशप्रतियोगिताश्रयस्य
सामानाधिकरण्यमेव नककार तथाच धूमादिसामान्याभा
वस्य धूमत्वादिना प्रमेयसामान्याभावानातिरेकेपि तदीयप्रमे
यसामान्यनिष्ठप्रतियोगितात्वं स्वन्यूननतिनेव धूमत्वादिप्रमेयाण
वच्छिन्नप्रतीनता दृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यमुप
दापनातिप्रसंगः इतिप्रत्यक्षतत्पक्षधराः पक्षधर्मनिपताभावैकय
मते धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिनिरासाय धर्मेनसंबंधेन सा
ध्यव्यापकतावते : प्रत्येकं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं विवक्षि

ह.ल.

३०

दीपत्वात् नैवमिति वाच्यम् व्यभिचारवारकत्वेन तादृश विशेष
णस्य [illegible] वार्थत्वात् अन्यथाव्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना
भावकालीनत्वेन हेतुं विशिष्यैव नन्यथावतारणम् कुतो न समर्थ्यपि
दत्तो लक्षणांतरमाह यत्समानाधिकरणानामित्यादि वह्निमा
न्धूमात् तत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः साध्यव्यापकता
च्छेदकप्रतियोगिताकानां जलत्वतित्व विशिष्टद्रव्यत्वाभावानां ग
णत्वविशिष्टसत्ताद्यभावानां च विशिष्टहेत्वधिकरणे जबदे
न प्रतियोगितावच्छेदकीभूतजलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वाद्यवच्छि
न्न सामानाधिकरण्यविरहात् अतउक्तं रूपावच्छिन्नेति तथा

(७)

नां

णम

वस्वरूपत्वघातस्य च व्यापकता घटकेनाप्ययः पिंडान्यत्वनिरू
पितस्वरूपसंबंधेन यावद्धेत्वधिकरणो प्रतियोगिसामानाधिकर
ण्यविरहादेव धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिविरहात्त यावत्तत्(
त्पस्य स्वविशिष्टेत्यस्य यत्समानाधिकरणो इत्यस्य च व्याप्ये त्वा
पातादि तिदिक् ननु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमसत्वे पि सद्धे
तौ गगनत्ववाच्यत्वोभयाभ [illegible] भावं गगनत्वादिविशिष्टवा(
च्यत्वाद्यभावं वा समादाय प्रोक्तलक्षणसंभवात्प्रतियोग्यप्रवृत्ति
श्चेत्यादिमूलावतारानुपपत्तिः ननु विशिष्टस्य व्यासज्यवृत्तिध
र्मावच्छिन्नत्वेन व्यापकतानवच्छेदकीभूतप्रतियोगिताया विशेष

वस्यातथात्वेपिनाव्याप्तिः एवं येनसंबंधेन व्यापकतातत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकर
ण्यं वोध्यम् अतो न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यासत्वेपि व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्न
वाच्यत्वाद्यभावमादाय लक्षणान्वयसंभवात्प्रतियोग्यवृत्त्यादिग्रन्थावतारानुप
पत्तिः नचाजलत्वादेः समवायेन साध्यताकं महाकालादावतिव्याप्तिः प्रतियो
गितावच्छेदकावच्छिन्न सामानाधिकरण्यं च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदे
न वोध्यम् तेन द्रव्यंसत्वादित्यादौ द्रव्यत्वाद्यभावस्य कालेहेतुमति प्रतियोगि
समानाधिकरणत्वेपि नातिव्याप्तिः ॥

61

यत्तु घटत्वेन वह्न्यभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्व
त्व १
च जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वादेः प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् न्यायतो
ऽत्र सामानाधिकरण्याभावाद्व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेति
तदप्यसत् घटत्वेन वह्न्यभावस्यैव वह्नित्वेन घटाभाववत्पात्तस्या
पि यावच्छिन्नप्रतिस्वप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नस
मानाधिकरणत्वात् समवायित्वस्यैवाव्याप्यत्वव्यापकतानवच्छे
दकत्वात्तदवच्छिन्नत्वाभावस्य मूलोक्तस्यैतल्लक्षणता घट
त्व त्वादावाहारेपत्त्वादिनेति शेषमित्यादि येन संबंधेन हेतुतेन हेतु
तावच्छेदकावच्छिन्नहेतुत्वाधिकरणवृत्तित्वमभावेप्यालमत्तेनाप
मात्माभावानात् घटान्यत्वे सत्यात्मघटसंयोगादेव्यादो ऽप्यात्मत्वसामान्याभा

मु॰

३२

कपिसंयोगाभाववत्वादेरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वाभावात् किंतु हेतुमतिकाले वर्त्तमान
स्य सत्वसामान्याभावस्यापि निरुक्तरूपशालित्वात् तस्य चात्मादावृत्तित्वेन कालवृत्तित्वाधिक स
रणेप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविरहात्सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादा
वव्याप्तिकारकमेव स्वविशिष्टपदम् न च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यतावच्छे
दकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववानां यावद्वृत्तित्वाधिकरणावच्छेदेन स्वावच्छेद
कसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वमित्येवसम्यक्
वाच्यत्वत्वादिना घटादाभावमादायैव सर्वत्रलक्षणसमन्वयादिति वाच्यम् स्व
रूपसंबंधेन प्रमेयवत्साध्यतायां प्रमेयवान् ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तेर्वारकत्वात् तम

63

ताम

१

इदं त्ववधातव्यम् साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येना

नवच्छेदकत्वरूपमेव व्यापकतानवच्छेदकत्वमत्र लक्षणे प्रवेश्यम् ननु प्रयोगिवैय

धिकरणघटितम् तथासति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासत्त्वेपि प्रमेयवानित्याका

रकजन्यपत्किंचिद्वृत्तिविषयत्वसामान्याभावमादायैव सर्वत्र लक्षणान्वयप्रसंग

वे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रंथावतारानुपपत्तिः तस्मान्न व्याप्तिविषयत्वस्य तादृश

ज्ञानदशायामेव सत्त्वेन तदसत्त्वदशायामेव तादृशविषयताभावस्य हेतुसमानाधि

करणत्वात् एवं चात्रत्यविशिष्टपदं न कपिसंयोगात्यन्ताभावं गगनत्वादिविशि

ष्टं वाच्यत्वाद्यभावं वोपादाय कपिसंयोगाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादाव व्याप्तिकारकं

म

वानामेव प्रमेयत्वादिना धूमाभाववत्पात्तस्य च त्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वाद्यव
च्छिन्नसमानाधिकरणत्वादिति चेत् अत्रापि यावत्त्वस्य फलतः प्रतियोगित्वस्य विशेषणे
तथा साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताको यत्समानाधिकरणोभावः
स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरण
त्वत्वं पर्यवसितार्थः तथा च धूमानिष्ठतादृशधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव
स्य धूमादिनिष्ठप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकीभूतधूमत्वाद्यवच्छिन्ने नसार्थहेत्वधि
करणावच्छेदेन सामानाधिकरण्यविरहान्नातिप्रसंग इति संप्रदायः वस्तुतोत्रापि सा
ध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नायाः स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नाया यादृशप्र
तियोगितानिरूपकोऽभाववत्तादृशप्रतियोगितायाप्यदवच्छेदकं तदवच्छिन्नसामा

६५

या

गुरुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या प्रमेयवन्हिमान्धूमादित्याद्यव्याप्तेः वृत्यनि
यामकसंबंधस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया गोमान् चैत्र त्वादित्यादौ स्वामित्वादिसंबं
धेन गवादेः साध्यताया मव्याप्तेश्चेति दिक्॥ ननु वन्हित्वेन धूमवद्वृत्ति सामान्याभा
वो धूमीयसंयोगसंबंधेन द्रव्यसामान्याभावो वा धूमाभाव एव तथा ऽयोगोलकभेदनद
१ भावान्यतरत्वेना ऽयोगोलकान्यद्रव्ये ऽभावो वा ऽयोगोलकान्यत्वत्वरूप संबंधेन भेदसामा
न्याभावो वा ऽयोगोलकान्यत्वाभाव एव समनियताभावानामैक्यात् तथा च धूमाय
भावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं यद् वन्हित्वादिकं तदवच्छिन्नेनैव समं यावदेत्वाधिक
रणे धूमाद्यभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् धूमवान् वन्हेरित्यादावति
व्याप्तिः सामान्यधर्मेण विशेषाभावास्तु पगमे तु स्तुतरां तथा धूमत्वेन धूमाद्यभा

कापि संयोग्येत [illegible] त्वादित्याव व्याप्तिवारणार्थं व्याप्यवृत्तीति वन्हित्वादिना घटादेर

भावसाधारणे व्याप्तिरतः साध्येति अत्र च प्रतियोगितासाध्यतावच्छेदकसंबंधेन ग्राह्या

तेन समवायादिसंबंधेन वन्ह्यादि अभावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वे प्रतियोगितावच्छेदकत्वे

पि वन्हित्वादेर्नासंभवः प्रतियोगिवैयधिकरण्य प्रवेशे वा व्यर्थत्वे पत्वादित्यादावव्याप्तिः

प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावाप्रसिद्धेः तत्र तत्संयोगः व्याप्यवृत्तित्वं तु निरव

च्छिन्न हेत्वधिकरणवृत्तिकत्वम् हेत्वधिकरणपदं किंचिद्व्यक्तिवृत्त्यभावप्रतियोगि

तायाः साध्या नाधिकरण्येनानवच्छेदकं पदमावव्याप्तित्वं तत्त्वं वा एवं चैतल्लाभा

र्थमेव हेतुसमानाधिकरणस्येत्युक्तं न तु स्वातंत्र्येण तद्विशेषणवैयर्थ्यात यत्किंचि

त्वनिर्देशात्त्व [illegible] संयोगाभावस्य हेत्वधिकरणे [illegible] मूर्त तद्व्यतिरेकाभावप्र

राम

नाधिकरणत्वं वक्तव्यम् धूमत्वादिना धूमाद्यभाववत्त्वेन प्रमेयत्वादिना धूमाद्यभा
वः सामान्यधर्मेण विशेषाभाववत्त्वानभ्युपगमात् तदभ्युपगमे तु यादृशप्रतियोगि
ताकाभावे यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नावृत्तित्वस्य जगौरुतिभिन्नत्वस्य त
च दृपोव्यतिरेकः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिता
काभावानां तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं वाच्यम् अतो
न कश्चिद्दोष इति ध्येयम् चक्रवर्तिलक्षणमाह केचित्त्विति अनवच्छेदकमिति
पत्साध्यतावच्छेदकमितिपरेणान्वितम् घटत्वादिना वन्ह्याद्यभावमादाय वन्हि
माधूमादित्यादौ लक्षणसंगतिः व्यभिचारिणि तु हेतुसामानाधिकरण्यस्य साध्य
सामान्याभावस्येव प्रतियोगितावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमतो नातिव्याप्तिः

भावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं वह्नित्वस्य न च तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं
न वह्नित्वमात्रे पर्याप्तं किंतु तार्णतार्णभिन्नयत्वेपि अन्यथा तादृशप्रतियोगितावच्छे
दकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नवति पर्वतादौ तादृशाभावासत्वप्रसंगादिति वाच्यम् सोंदडो
पाध्यायमते प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवत्तामात्रस्याभावविरोधित्वात् अन्य
थाघटवति घटत्वेन पटाभावस्यापलापपत्तिः किंतु प्रतीवला द्यधिकरणे धर्मस्य
प्रतियोगितावच्छेदकत्वसिद्धौ सत्यां प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतधर्मविशिष्टप्रतियो
गीतावच्छेदकावच्छिन्नेनैव सार्द्धमनापत्त्याऽभावस्य विरोधित्वं वाच्यम् तदेतद्व
ह्नित्वादिना तार्णतार्णभयाभावैस्तत्वेपि नक्षतिकरम् अत एव द्रव्यत्वेन वह्नि
नीस्ति वह्नित्वेन तद्वह्निर्नास्तीत्यादि प्रतीत्या सामान्यधर्मेणापि विशेषाभावोऽ

घटत्वेन संयोगाभावस्यैवाव्याप्य
वृत्तित्वं

तियोगित्वेपि संयोगी सत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः इति सममलक्षणे द्वितीयम् ॥=॥

ननु समनियताभावानामैक्यमते घटत्वेन वह्न्यभावस्यैव वह्नित्वेन घटाभावत

या हेतुसमानाधिकरणस्य तादृशस्यैव साध्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वा

दिकमित्यव्याप्तिरतः समनियताभावैक्यमते निरुक्तिमाह हेतुसमानाधिकरणस्ये

ति व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं पक्षसाध्यता

वच्छेदकमिति योजना नन्वत्रापि हेतुसमानाधिकरणस्य वह्नित्वेन वह्निधूमोभ

ता याभावस्य प्रतियोगितासमानाधिकरणं तदेव वह्नित्वमवच्छेदकमित्यव्याप्तिः

तादृशप्रतियोगितायाः न्यूनवृत्तित्वे सति यदवच्छेदकं तदन्यत्वोक्तावपि न

व्याप्तिः पर्वते वह्नित्वेन तार्णतार्णोभयं नास्तीति प्रतीतिसिद्धस्यैव तादृशा

च्छेदके विवक्षितम् प्रतियोगित्वं हि स्वरूपसंबंधविशेषः तच्च सामान्याभावस्थले प्रतियो
गितावच्छेदकस्वरूप एव न तु प्रतियोगिस्वरूपः अननुगमात् आधाराधेयभावानुप
पत्तेश्च सामान्यधर्मेण विशेषाभावस्थले च प्रतियोग्यंशाप्रकारीभूतो विशेषधर्म एव
तथा न तु सामान्यधर्मः अतिप्रसक्तत्वात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्थले तु प्रतियो
गितावच्छेदकादिस्वरूपं न प्रतियोगित्वं किं त्वतिरिक्तमेव अन्यथा प्रतियोगितावच्छेद
कविशिष्टप्रतियोगिनेव सार्द्धमभावस्य विरोधित्वात् तदवच्छिन्नवति तादृशाभावस्या
सत्त्वप्रसंगात् विवादोप्यतिरिक्तायां प्रतियोगितायामेव अन्यथासमनियताभावै
क्ये नानीलिवद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव गगनाभावस्वीकारेणं तदंगी
कारानुपपत्तेः इत्थं च वह्नित्वेन पर्वतेतात्म्ये तात्म्ये व न्हीन स्तः इति प्रतीतिव

71

ऽप्युपपत्तेर्न च तत्र वह्नित्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं भासते द्रव्यत्वस्य तु वैशिष्ट्य
मात्रं विषय इति वाच्यम् वह्निमान्न पर्वत इत्येवं निर्णये सत्त्वेऽपि द्रव्यत्वेन वह्निर्नास्तीति
प्रत्ययापात् द्रव्यत्वस्यैवावच्छेदकतया भानात् अन्यथा वह्नित्वावच्छिन्नवह्निनिष्ठ
प्रतियोगिताकत्वप्रकारेण वह्न्यभावबुद्धौ वह्नित्वेन वह्निमत्तानिश्चयस्य प्रति
बन्धकत्वात् तादृशप्रतीत्यसंभवापत्तेः अस्माकं तु द्रव्यत्वावच्छिन्नवह्निनि
ष्ठप्रतियोगिताकत्वेन वह्न्यभावबुद्धिं प्रति द्रव्यत्वेन वह्नित्वविशिष्टनिश्चयस्यै
वाविरोधित्वात् तदसत्त्वादेव तादृशाभावप्रतीतिसंभवाद् ततो लक्षणान्तरमाह प्रति
योगिव्यधिकरणस्यैवेति केचित्तु सामानाधिकरण्यप्रभेदः तथा च हेतुसमाना
धिकरणाभावीयत्वाभिन्नप्रतियोगितायां अवच्छेदकं यत्तत्तदन्यत्वं साध्यताव

३१

रूपेणानवच्छेदकं पक्षताप्रत्तावच्छेदकमितिचेन्न तन्नाप्यप्रतियोगिव्यधिकर
णत्वं नप्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वम् समनियताभावानामभिन्नतया घटत्वे
नघटाभावादेरपि घटत्वेन समनियतसामान्याभावत्वरूपत्वात्तस्य च समवायात्मकप्रति
योगिसमानाधिकरणतया तदन्यत्वासंभवात् अत एव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि
न्नसमानाधिकरणो यो यत्तदन्यत्वमपि न तथा घटत्वेन घटाभावादेव समवायत्वादि
नाघटाभावात्मकत्वा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि तत एव कारणेसंभवे
सामानाधिकरण्येनेत्यस्यवैयर्थ्याच्च नैवं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन तादृशप्रति
योगितानधिकरणं हेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगित्वं प्रतियोगितानां तात्पर्यः
तथा च वह्नित्वेन घटाभावीयं घटादिनिष्ठं प्रतियोगित्वमपि तादृशमतस्तदवच्छेदकत्वं वह्नित्वेप्रती
त्यतः सामानाधिकरण्यपदम्॥ तेन तादृशप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकाप्रसिद्ध्या तादृ

लोतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वे सत्त्वेपि तादृशप्रतियोगियोगि
त्वं न वह्नित्वाभिन्नं किंतु तादृशोभयत्वाभिन्न प्रतिरिक्तमेवेति सर्व्वभिलापाः सा
धनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितापर्य्यवच्छेदकं तदन्यत्वस्य वह्नित्वे सत्त्वान्नतस्य
धूमव्यापकत्वहानिः नन्वेवं लक्षणे हेत्वधिकरणवृत्तित्वमभावस्य संबंधमात्रे
ण न वाच्यम् वह्निसामान्याभावस्यापि कालिकादिसंबंधेन धूमवति सत्त्वादव्याप्त्या
पत्तेः नापि दैशिकविशेषणतया घटभिन्नं द्रव्यत्वादित्या [illegible] दावतिव्याप्त्यापत्तेः
घटत्वत्वरूप [illegible] साध्याभावस्य दैशिकविशेषणतया वृत्तिविरहादतो लक्ष
णांतरमाह प्रतियोगिव्यधिकरणेत्येति लक्षणं नरमुक्तमित्यप्याहुः हेतुसमाना
धिकरणस्य प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकर

तावच्छेदकावच्छिन्नीयत्वेन साध्यतावच्छेदकसंबंधेन यादृशप्रतियोगिताश्रयाधिकरणान्यत्वं हेतुमत्तस्या दृशप्रतियोगि
त्वसमानाधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववत्त्वं तादृशप्रतियोगि
तावच्छेदकान्यत्वं वा साध्यतावच्छेदकोपि वाहितम् तथाच घटादिनिष्ठस्य वह्नित्वेन घटाद्यभावप्रतियोगित्व
स्यापि तादृशत्वेन वह्नित्वादेस्तदवच्छेदकत्वाद्व्याप्तिः तत्सामानाधिकरण्येनेत्युक्तम् तथाच वह्नित्वस्य ता
दृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि तादृशप्रतियोगितासमानाधिकरणवृत्तित्वरूपव्यधिकरणधर्मेण ता
दृक्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य तत्र सत्त्वान्नाव्याप्तिः कालो घटवान्महाकालत्वादित्यादौ तु घटादिसामान्या
न भावप्रतियोगिताया अतथात्वेऽपि घटत्वेन पटाद्यभावप्रतियोगितामादाय एव लक्षणसंगतिः कालः पटत्वेन
पटवानिति घटत्वेनेत्यननुभवात् वह्नित्वादिसामान्यधर्मेण महानसीयवह्न्याद्यभावसत्त्वे तु यादृशप्रतियोगि
तावच्छेदके तत्तद्व्यक्त्यवच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम् तच्च तदतिरिक्तवृत्तित्वे सति तत्समानाधिकरणत्वं य
यत्तदन्यत्वं नातो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अत एव वारणसंभवे सामानाधिकरण्यदलवैयर्थ्य

न्नप्रतियोगितैवलक्षणघटितेतिवाच्यम् विशिष्टसत्तावाञ्जातेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः गुणादीनामपि विशिष्टसत्ता
निष्ठप्रतियोगिताश्रयाधिकरणत्वात् घटवान्महाकालत्वादित्यादौ अव्याप्तिप्रसंगाच्च हेतुमतो महाकालस्य
साध्यताघटककालिकसंबंधेन घटाद्यभावप्रतियोगिताश्रयाधिकरणतया प्रतियोगिव्याधिकरणाभावाप्रसिद्धेरिति चेद
त्राहुः साध्यतावच्छेदकसंबंधेन स्वाश्रयवृत्तित्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकरणयावद्वृत्त्यधिकरणिकायावत्यः प्रति
योगितास्तदन्यप्रतियोगित्वं प्रतियोगित्वांतार्थः तथाच वह्नित्वेन घटाभावस्यापि घटनिष्ठप्रतियोगितातादृशीतित
दवच्छेदकत्वं वह्नित्वेप्यस्तीत्यतः सामानाधिकरण्यपदं घटवान्महाकालत्वादित्यादौ तु गगनाभावीयं गगननिष्ठ
मेव तादृशं प्रतियोगित्वं सुलभमिति न कोपि दोषः वस्तुतो धूमवति वह्नित्वेन घटो नास्तीतिवत् धूमवान्वह्नित्वे
न न घटवान् किंतु घटत्वेनेति प्रतीतिबलाद्व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकोप्यन्योन्या
भावोस्ति अतएव समवायितया वाच्यत्ववद्भेदोपि घटादौ पक्षधरमिश्रैः स्वीकृतः तथाच यादृशप्रतियोगि

76

नीभावादिकमादायैवतन्नलक्षणसमन्वयसंभवाच्चेत्याहुः तन्न प्रतियोगिभेदेपि प्रतियोगितावच्छेदकाभेदेन प्रतियोगि
तायाप्यभेदात्तादृशवह्नित्वेन घटाभावस्यापि वह्नित्वावच्छिन्नाघटनिष्ठप्रतियोगितासैव वह्नित्वेन वह्निधूमोभ
याभावस्यापि वह्नित्वावच्छिन्नाधूमादिनिष्ठप्रतियोगितालाघवात् तथा च सामानाधिकरण्येनेत्यस्य वैय
र्थ्यं दुर्वारम् वह्नित्वेन घटाभावीयं घटनिष्ठं यत्प्रतियोगित्वं तदवच्छेदकीभूतवह्नित्वविशिष्टस्य तादृशप्र
तियोगिताश्रयीभूतवह्निधूमादेश्च द्वयोरधिकरणत्वस्य सर्वत्रैव हेतुमति सत्वेन वह्नित्वरूपव्याधिकरण
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायालक्षणघटकत्वादिति दिक् एवं चेति तथा चाव्यभिचारस्य पारिभाषिकत्वा
नादरेपि न क्षतिरिति भावः वह्नित्वाद्यवच्छिन्नघटाभाववति धूमादेर्वर्तमानत्वादतउक्तं साध्याभावेति
अत्र साध्याभावोपि व्याप्यवृत्तिर्बोध्यः एवं परत्रापि विशिष्टेति महानसीयत्वादिविशिष्टवह्नित्वावच्छि
न्नप्रतियोगिताकेत्यर्थः ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वान्महानसीयत्ववह्नित्वयोर्वैशिष्ट्यस्यैव वा परंपर
याऽवच्छेदकत्वान्नेष्टदोष इत्यत आह हृदत्ववह्नित्वेति ननु व्याप्यवृत्तित्वघटितलक्षणयोः संयोगिसत्वा
दित्यत्रातिव्याप्तिः स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वरूपस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपस्य वा व्याप्यवृत्तित्वस्य संयो

यत्तु यत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नयत्प्रतियोगिताश्रयत्वं च द्वयोः साध्यतावच्छेदकसंबंधेनानधिकरणं हेत्वधिकरणं
तादृशप्रतियोगित्वं प्रतियोगितां तार्थः तथा च वह्नित्वेन घटाद्यभावस्य घटनिष्ठप्रतियोगितायाः अपि तादृशत्वाद्वह्नि
त्वादेस्तदवच्छेदकत्वमादायाव्याप्तिरतः सामानाधिकरण्येनेति प्रागुक्तार्थकम् एतन्मते सामान्यरूपेण विशेषाभावानभ्यु
पगमेनातो वह्नित्वेन तदन्यभावमादायाव्याप्तिः न च स्वरूपसंबंधात्मकप्रतियोगितायाः प्रतियोगिभेदेनाभिन्नत्वाद्वह्नि
मान्धूमादित्यत्राव्याप्तिः वह्निसामान्याभावीयपर्वतवृत्तिमहानसीयवह्निनिष्ठप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकीभूतवह्नित्वविशि
ष्टस्य तत्प्रतियोगिताश्रयीभूतस्य महानसीयवह्नेश्च द्वयोरनाधिकरणत्वस्य हेतुमति पर्वते सत्त्वादिति वाच्यं प्रतियो
गिव्यक्तीनां भेदेपि एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः लाघवेनैक्यस्वीकारात् न च कालो घटवान्महाकालत्वादित्यादौ
तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिध्याव्याप्तिः गगनाभावीयप्रतियोगिताश्रयीभूतगगनस्याधिकरणाप्रसिध्या तादृशप्रतियो
गितायोगितायालक्षणघटकत्वादिति वाच्यम् महाकालान्यत्वविशिष्टघटाद्यभावस्य तादृशविशिष्टघटत्वाद्यव
च्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तेरेव तथात्वात् यत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नयत्प्रतियोगिताश्रयोभयत्वं वा हेत्वधिकर
णपर्याप्तिं वान्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकं तादृशप्रतियोगितायाः एवं निवेशनतया घटत्वादिना गग

पि

तिमत्त्वादित्यादौ गुणवृत्तित्वमादाय संयोगत्वस्य न पारिभाषिकावच्छेदकत्वं संभवति गुणवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्यापि हेतु
समानाधिकरणत्वादतः संयोगसाध्यके व्यभिचारिमात्रे यद्धर्ममादाय संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वं तद्धर्ममाह
द्रव्यमात्रेति द्रव्यान्यासमवेतत्वेत्यर्थः उक्ताभावानामव्याप्यवृत्तित्वे संयोगात्मकत्वप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वेन क
दाचिद्गुणत्वादिरूपाणां तत्प्रतियोगितावच्छेदकानां संयोगत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं
न स्यात्तदेव तु नास्ति तेषां व्याप्यवृत्तित्वेन संयोगात्मकत्वप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वात् एतावन्मात्रं सच्चापि तु व्या
प्यवृत्तीति प्रगल्भलक्षणं दूषयितुमुपन्यस्यति साध्यतावच्छेदकेति स्वपदं विशिष्टहेतुपरं तथा च यद्धर्मावच्छि
न्नसमानाधिकरणसाध्याभाववत्त्वावच्छेदे न साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं तद्धर्मवत्त्वं प
र्यवसितम् अवच्छेदकत्वं चेहानतिरिक्तवृत्तित्वम् व्यभिचारिणि तु हेतुसमानाधिकरणसाध्यसामान्याभावस्यैव
साध्यसामानाधिकरण्यविरहान्नातिप्रसंगः विशिष्टसत्तावानितीत्यादौ यावत एव हेतुसमानाधिकरणसाध्याभा
वस्य सत्तारूपसाध्यसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति तथा च विशिष्टसत्ताभावस्यै
व तादृशस्य विशिष्टसत्तारूपसाध्यासमानाधिकरणत्वान्नातिप्रसंगः अत्र च साध्यसामानाधिकरण्यं येन सं

साध्याभावत्व व्यापकमित्यर्थः

79

गाभावेऽसत्वादत आह सत्त्ववतीति तथा च हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेरित्यनेन निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिकत्वं
हेत्वधिकरणे च यत्किंचिद्व्यक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं वाभावस्य विवक्षितमिति भावः गुरुधर्मेण साध्यतायां व्यभिचा
रिण्यतिव्याप्तिवारणाय पारिभाषिकावच्छेदकत्वानुसरणस्यावश्यकत्वे व्याप्यवृत्तित्वस्य प्रकृते निरुक्तत्वाप्रवेशोऽपि न क्षति
रित्याशयेनाह वक्ष्यमाणं वेति यथाश्रुतस्य प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वरूपस्य सत्तावान् जातेरित्यादाव
व्याप्तेः तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्तात्वानतिरिक्तवृत्तित्वात् सत्तात्वस्येत्यतो वक्ष्यमाणमिति त्विदं
तल्लक्षणे वक्ष्यमाणमित्यर्थः तथा च हेतुमन्निष्ठाभावीययत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनाव
च्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीययत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं तदेव
पारिभाषिकावच्छेदकं तदन्यत्वं साध्यतावच्छेदके वाच्यमिति भावः ननूत्पत्तिदशायां गुणसामान्याभावस्य संयो
दी० ३ गवति घटेऽसत्वात् गुणत्वस्य संयोगत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदक
त्वविरहान्न तमादाय संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वसंभावनेत्यत आह गुणवृत्तीत्वेति गुणसमवेतत्वे
त्यर्थः घटादावुत्पत्तिदशायामपि गुणसमवेतस्य द्रव्यत्वादेः सत्वान्न तदभाव इति भावः संयोगि गुणान्यत्वेस

४०

न्नप्रतियोगिताकगगनाभावस्याभावे साध्ये एवं प्रमेयत्वादिकं हेतुस्तत्र हेतुमति देशीकविशेषणतया वर्तमानस्याकाशा
भावात्मकसाध्याभावस्य साध्यवति देशीकविशेषणतयावृत्तावपि हेतुसमानाधिकरणस्य नित्यत्वादिसामान्याभाव
स्यापि निरुक्तसाध्याभावतयातस्यैव समानाधिकरणपदविरहान्नातिव्याप्तिः यत्समानाधिकरणेति यत्समानाधिक
रणसाध्याभावप्रमासामान्यइत्यर्थः तेन धूमवान्वह्नेरित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावप्रमाव्यक्तेस्सा
ध्यवत्ताज्ञानाविरोधित्वेपि धूमसामान्याभावप्रमाया एव साध्यवत्ताज्ञानाविरोधितया नातिव्याप्तिः व्यधिकरणधर्मा
वच्छिन्नसाध्याभावस्य साध्यसामान्याभावत्वभ्रमदशायां पर्वतो वह्निमानित्याद्याकारकसाध्यवत्ताज्ञानविरोधि
त्वादसंभवः स्यादिति प्रमात्वोपादानं प्रमात्वं चात्र भ्रमसामान्यभिन्नज्ञानत्वं नातस्तादृशबुद्धेरप्यंशतः प्रमा
त्वादुक्तदोषतादवस्थ्यम् ह्रदादौ वह्निसामान्याभावप्रमायाः साध्यवत्वधीविरोधित्वादव्याप्तिरतो यत्स
मानाधिकरणेति फलतस्तत्प्रमाविशेषणं तथा च यद्धर्मावच्छिन्नं द्विशेष्यसाध्याभावप्रमासामान्यइत्यर्थः ते व
नैतद्वृत्तित्वसमानाधिकरणस्य संयोगसामान्याभावस्यैव गुणादिधर्मिणी प्रमायाः साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेपि संयोगिए
तद्वृत्तित्वादित्यादौ नाव्याप्तिः यत्तु साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वे हेतुवन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकं यत्साध्य

बंधेन साध्यतानेन संबंधेन साध्यस्याधिकरणे दैशिकविशेषणतया वृत्तिमत्त्वरूपं ग्राह्यं तेन द्रव्यत्वादि समानाधिकरण
स्य ज्ञानाद्यभावस्य विषयतया ज्ञानाद्यधिकरणे वृत्तावपि समवायेन ज्ञानसाध्यके द्रव्यत्वादिहेतौ नातिव्याप्तिः नवा कालः
प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वेषामेव साध्याभावानां साध्यवति काले कालिकसंबंधेन वृत्तावव्याप्तिप्रसंगः साध्याभावनिष्ठ
हेतुसामानाधिकरण्यमपि हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकृतहेतोर्यदधिकरणं तत्राविशेष
म णतया वृत्तित्वरूपं वाच्यं तेनात्मात्मज्ञानादित्यादौ विषयतया ज्ञानस्य हेतोरधिकरणे वर्तमानस्यात्मत्वसामान्याभा
वस्य द्रव्याविशिष्टसत्त्वादित्यौ वसत्तासमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वसामान्याभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यविरहेपि नाव्या
प्तिः नवा कालः कालपरिमाणादित्यादौ हेत्वधिकरणे काले कालिकसंबंधेन वर्तमानस्य कालत्वादिसामान्याभा
वस्य साध्यवति दैशिकविशेषणतया वृत्तित्वविरहेपि क्षतिः साध्याभावस्तु पूर्वोक्तद्वितिपरीत्या बोध्यः तेन
व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासत्वेपि साध्यस्य विशिष्टाभावादिकमादायैव लक्षणसंभवान्न प्रतियोग्यवृत्ति
दि श्चैत्यांश्रयावतारासंगतिः कपिसंयोगी सत्त्वादित्यादौ तु कपिसंयोगाद्यभावस्य साध्यसामानाधिकरण्येपि
द्रव्यमात्रसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः एवं कालिकसंबंधावच्छि

ना·व्या·
८२

त्व१

वच्छेदकत्वसमानाधिकरणैकत्वमित्यत एव प्रथमलक्षणस्य द्वितीयस्य च यत्समानाधिकरणप्रमासामा
न्ये साध्यवत्तात्त्वनाविरोधित्वं नास्तीत त्वमित्यत एव सामंजस्यादिति भावः यत्तु यत्समानाधिकरणसाध्याभाव
त्वावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगीसामानाधिकरण्यं तत्त्वमेव प्रथमलक्षणार्थः तथा च ध
मसमानाधिकरणस्य घटादिसामान्याभावस्य वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोग्यप्रसिध्या साध्यतावच्छेदकावच्छि
न्नप्रतियोगीसामानाधिकरण्याभावादसंभवः स्यादतः साध्याभावपदम् न चैवमपि प्रतियोगिपदवैयर्थ्य
मेवेति वाच्यम् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगीसामानाधिकर
ण्याभावस्याखण्डस्यैवानिविष्टत्वात् एवं द्वितीयलक्षणेपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिमत्तावो
धावधितोधित्वंनिवेशस्य साध्याभावपदस्य सार्थक्यं बोध्यमिति तन्मंदं प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रंथावतार
नुरोधेन साध्याभावस्य पूर्वोक्तद्वितीयपरीत्ये ववक्तव्यतया हेतुसमानाधिकरणस्य वह्नित्वेन घटाभावादेः
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्याप्रसिध्या तादृशपदप्रवृत्तेप्यसंभवतादव
स्थ्यात् न च घटत्वेन वह्न्यभाव एव वह्नित्वेन घटाभावः समनियताभावानामैक्यात् तथा च

ध

83

राम
८२

वत्ताज्ञानं तद्विरोधित्वरूपं वाच्यं तथाच गुणो न संयोगीति प्रमायाः गुणः संयोगीत्याकारकबुद्धिविरोधित्वेपि ताद
शी साध्यवत्ताधीर्न हेतुमन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यिका गुणत्वादेर्हेतुमदन्यवृत्तित्वादतो नोक्तदोष इति।
तत्तुच्छं यत्समानाधिकरणेत्यस्य व्यर्थतापत्तेः साध्याभावप्रमासामान्ये यद्धेतुमन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशे
ष्यकसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं नास्ति तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वात् जलादिधर्मिकवह्निसामान्याभावप्रमायाः
साध्यवत्ताधीविरोधित्वेपि धूमवन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकं पर्वतो वह्निमत्ताज्ञानं तदविरोधित्वादेव
वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्त्यसंभवादिति दिक् अत्र च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यतावच्छेदक
रूपेण साध्यवत्ताज्ञानाविरोधित्वं बोध्यं तेन पर्वतो न समवायेन वह्निमानिति प्रमायाः समवायेन वह्नि
मत्ताबुद्धिं प्रति पर्वतो महानसीयवह्निमानिति प्रमायाश्च संयोगेन महानसीयवह्निमत्त्वबोधं प्रतिप्र
तिबंधकत्वेपि वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः प्रतिबंधकत्वं चात्रावच्छेदकधर्मवत्ताग्रहादिव्यावृत्तं
ग्राह्यं तेन वह्निसामान्याभावावच्छेदकतया गृहीतस्य महानसीयवह्न्यभावादेः पर्वतादौ प्रमायाः संयोग
संबंधावच्छिन्नपर्वतधर्मिकवह्निमत्ताबुद्धिविरोधित्वेपि नासंभवः सर्वत्रेति साध्यसामानाधिकरण्या

84

न्या॰व्या॰
४३

शायामपि धूमसाध्यकानुमित्यनुत्पत्त्या वान्हिनिष्ठस्य निर्धूमवृत्तित्वस्य धूमसाध्यकानुमितिप्रतिबंधकतानव
च्छेदकत्वाद्व्यभिचारिण्यपि व्याप्तिताद्वस्थ्यमिति वाच्यम् यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तितात्वावच्छिन्नविषयितासामा
न्येन प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तित्वमित्यस्योक्तत्वात् साध्याभाववत्तु पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या प्रवेशनीयः
तेन न पूर्वोक्तदोषः अनुमित्याविरोधित्वेनेति अनुमितिविरोधित्वं हि न साक्षादनुमितिप्रतिबंधकत्वं व्यभिचार
धियः साक्षादतथात्वेन व्यभिचारिमात्रेऽतिप्रसंगापत्तेः किंत्वनुमितिजनकज्ञानविरोधित्वम् तज्जनकं च यदि निरु
श
क्तव्याप्तिज्ञानं तदा तादृशज्ञानं प्रति न साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानं विरोधि किंतु साध्याभाववद्वृत्तित्वमनुमितिविरोधी
त्याकारकज्ञानमेव तथेति व्यभिचारिण्यपि व्याप्तिः यदि च साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतुरित्याकारं ज्ञानं प्रकृतानुमितिज
नकं तदा निरुक्तव्याप्तेरनुमित्यनुपयुक्ततया तदभिधानमर्थांतरग्रस्तमिति भावः एतेन यदि प्रकृतानुमितिपदं प्रकृ
तहेतुधर्मिकसाध्याभाववद्वृत्तित्वानुमितिपरं न तु प्रकृतसाध्यकानुमितिपरं विरोधित्वं चात्र साक्षादेव निवे
श्यते तदा न व्यभिचारिण्यतिप्रसंगः इत्यपास्तम् तादृशव्याप्तेरनुमित्यनुपयुक्ततया तदभिधानेऽर्थांतरतादव
स
स्थ्यादिति मिश्रलक्षणमेव परिष्कृत्योपन्यस्यति केचित्त्विति केवलान्वयिनि व्याप्तिश्चावापि वन्ह्यादिसाध्यके
व्यतिरेकिणि यावंतः साध्याभावाः तत्तत्सजातीयत्वं तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावे तादृशान्यतररूपात्मकमप्र

85
राम
४३
व

तस्यापि साध्यतावच्छेदविशिष्टवह्निरूपप्रतियोगिनः सामानाधिकरण्यमनुमेयमेवेति वाच्यं तथा सति घटसामान्याभा
वादेरपि घटत्वादिना प्रमेयसामान्याभावात्मकतया तस्यापि साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नप्रमेयरूपप्रतियो
गिसमानाधिकरणतया तमादायासंभववारकस्य साध्याभाववपदस्य वैयर्थ्यताया वज्रलेपत्वादिति प्रगल्भस्यैव लक्ष
णान्तरमुपन्यस्यति पात्वेति यद्वृत्तावेति यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्य इत्यर्थः तेन वह्निनिष्ठस्य व्यधिक
रणधर्मावच्छिन्नधूमाभाववद्वृत्तित्वस्य धूमसाध्यकानुमित्यविरोधित्वेपि धूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः धूमा
दिनिष्ठस्येन्धनत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्तित्वस्यापीन्धनत्वादिप्रकारेण वह्न्यनुमितिविरोधित्वादसंभवः स्याद
तः प्रकृतेति साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यतावच्छेदकरूपेण च प्रकृतसाध्यकेत्यर्थः तथा च तादृशसाध्याभाव
वद्वृत्तित्वस्य वह्नित्वेन वह्न्यनुमितिं प्रत्यविरोधित्वाददोषः प्रकृतानुमितिविरोधित्वं न प्रकृतानुमितिविरोधिता न विष
यत्वमात्रम् धूमनिष्ठवृत्तित्वस्यापि वह्न्यनुमितिविरोधिनो व्यभिचारभ्रमस्य विषयत्वसंभवात् किंतु विषयितया
प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम् तथा च वह्निनिष्ठवृत्तित्वमात्रस्य धूमसाध्यकानुमितिविरोधिता
वच्छेदकत्वाभावाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः साध्याभाववतीति तथा च यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्यं
प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतानवच्छेदकं तत्त्वमर्थः नच घटाभाववद्वृत्तित्वादौ साध्याभाववद्वृत्तितात्वभ्रमद

दन्यतमत्वतदभावान्यतररूपेण साजात्यं वाच्यमिति दोषः समनियताभावानामैक्यात् गगनाभाव एवानीतवैलक्ष्याधिकरण
धर्मावच्छिन्नाभाव इति मते तु गगनाभावत्व तदन्यत्वान्यतररूपेणैव साजात्यं वाच्यम् तेन घटत्वेन निर्धूमवृत्तित्वा
भावस्यैव गगनत्वादिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया धूमसामान्याभावसजातीयत्वेपि नातिव्या
तिः साध्याभावश्चेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोत्र साध्याभा
वपदेन वक्तव्यः तृतीयार्थः साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वरूपप्रथमरीत्याभिधाने घटत्वविशिष्टवाच्य
त्वाद्यभावस्यापि साध्याभावपदार्थतया तत्सजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य कुत्रापि हेतावसत्त्वादसं
संभवः स्यादतस्तत्परित्यागः अत्र साध्यव्यापकताघटकसंबंधेनैव साध्यव्यापकस्याभावो ग्राह्यः तेनैकसंबंधे
न साध्यव्यापकस्य संबंधान्तरावच्छिन्नाभाववति हेतोर्वृत्तावपि न क्षतिः यत्तु साध्यतावच्छेदकसंबंधेनैव साध्य
व्यापकत्वं तेनैव च संबंधेन साध्यव्यापकस्याभावो निवेश्य इति मतं तत्तुच्छम् यत्र तादात्म्यसंबंधेन प्रमेयमात्रं साध्यं तत्र
तादृशसंबंधेन साध्यव्यापकतावच्छेदकं यत्प्रमेयत्वादिकं तादात्म्येन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्या तत्र
हेतावव्याप्तिः प्रमेयत्वेन घटपटोभयभेदस्वीकारेण कथंचित् तत्राव्याप्तिवारणेपि वृत्त्यनियामकसंबंधेन सा

87

88

सिद्धमत उक्तं प्रत्येकमिति यावंतः साध्याभावास्तेषां प्रत्येकमपि सजातीयत्वमेकस्मिन्नभावे नास्तीति अत उक्तं
(इति) तत्तत्सजातीया इति तदधिकरणत्वाभावा इत्युक्तौ तत्पदेन यावत्साध्याभावपरामर्शो वह्निमान्धूमाद्रूपसामा
न्याभाववान्वायुत्वादित्यादौ साध्याभावात्मकतत्तद्विषयतावृत्तित्वावच्छिन्नाभाववद्यावद्रूपाधिकरणाप्रसिध्या
ऽव्याप्तिरतस्तत्तदधिकरणेति तथाच प्रातिस्विकरूपेण साध्याभावाननुपादाय तत्तत्सजातीय तत्तदधिकर
णवृत्तित्वाभावो ग्राह्य इति भावः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्य सजातीयं घटत्वादिना तत्तदधिकर
णवृत्तित्वाभावमादायाव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय यावन्त इति तथाच साध्यसामान्याभावसजातीयस्य तद
धिकरणवृत्तित्वसामान्याभावस्य तत्राभावान्न दोषः साध्यसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्येव व्यधिकरणधर्मावच्छि
न्नाभावोऽव्यभिचारिण्यप्यस्तीति अतः सजातीया इत्युक्तम् ननु घटत्वेन निर्धूमवृत्तित्वाभावोऽप्यभाववत्त्वादिना
धूमसामान्याभावसजातीय एवेत्यतिव्याप्तितादवस्थ्यमत आह साजात्यं चेति यद्यपि साध्याभावनिष्ठं यत्स
मानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपं तेनैव रू (रु)
पेण साजात्यं वाच्यं तथाच वह्निसामान्याभावादिनिष्ठं वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपं तस्य निर्वह्नि
वृत्तित्वसामान्याभावादावसत्त्वादसंभवः तथापि यावत्समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावात्वाव

केन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिनासामानाधिकरण्यविरहेप्युक्ताभावस्य न संग्रहः न वा व्याप्यत्वत्वेन ज्ञेयत्वाभाव
स्यैव ज्ञेयत्वत्वेन वाच्यत्वाद्यभाववत्तया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिक
रण्येपि तदसंग्रहः अत्र च निरुक्तायास्तदन्यप्रतियोगिताया एव साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वं बोध्यं तेन संयोगात्म
कस्यैव साध्याभावस्य समवेतसामान्याभावनिष्ठानिरुक्तप्रतियोगिताकत्व कपिसंयोगाभावत्वरूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वयोः सत्वेपि कपिसंयोगाभाववान्वाच्यत्वादित्यादौ रूपत्वेनानित्यसमवेतसामान्याभावस्यैव नित्यरूपसामा
न्याभाववत्तया तत्रानित्यरूपत्वावच्छिन्ननिरुक्तप्रतियोगिताकत्व साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतरूपत्वावच्छिन्नप्रतियो
गिताकत्वयोः सत्वेपि च रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः समवेतसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः साध्यव्या
पकतावच्छेदकरूपानवच्छेद्यत्वादिति ध्येयम् द्वितीयरीतेः प्रवेशस्य फलमाह न तत्साध्यव्यापकेति अभावव
ति हेतोर्वृत्तावपि नाव्याप्तिरित्यन्वयः व्याप्यवृत्तित्वादेः फलमाह अव्याप्यवृत्तेर्वा साध्यस्येति तत्तत्साध्याभावेत्यादि सामा
न्यतः साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकत्वोक्तौ वह्निसामान्याभावसजीयस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसाधारणसा
ध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्ध्याव्याप्तेरेकिमात्रेऽव्याप्तिरतस्तदिति साध्याभावस्य विशे
षणम् तथा च वह्निवृत्तित्वादिसामान्याभाववान् निर्वह्निवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्तत्र साध्याभावसजी

ध्यतापामव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः किंचैवं धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिः संयोगेन
धूमसामान्याभावस्याव्याप्यवृत्तितया धूमत्वेन घटाभावस्यैव तादृशस्य यावदंतर्गतत्वेन तत्सजातीयस्य तदधिकरणवृ
त्तित्वाभावस्य वन्हौ सत्वात् अस्माकं तु स्वरूपसंबंधेनापि उभेदस्यापि धूमव्यापकतया वन्हेस्तदभाववद्वृत्तित्वादेवाति
व्याप्ती निरासादिति ध्येयम् ननु कपिसंयोगी एतत्वादित्यत्राव्याप्तिः कपिसंयोगसामान्याभावस्यापि प्रतियोगिवैयधिकर
ण्यघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन यावदंतर्गतत्वात्तत्सजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वा
भावस्यापि हेतावभावादत आह व्याप्यवृत्तिश्चेति व्याप्यवृत्तित्वमवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वं संयोगिसत्वादित्यादौ द्रव्यादिसा
मान्याभावस्यापि साध्याभाववत्तया हेतोस्तदधिकरणवृत्तित्वादेव नातिव्याप्तिः ननु रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः रू
पत्वेन नित्यसमवेताभावस्यापि निरुक्तयावत्साध्याभावांतर्गतत्वात्तत्सजातीयस्य तत्तदधिकरणवृत्तित्वसामान्याभाव
स्य हेतावसत्वात् सामान्यधर्मेण विशेषाभावस्वीकारे तु रूपत्वेन तत्तद्रूपाभावमादायाव्याप्तिरत आह प्रतियोगितावच्छे
दकावच्छिन्नप्रतियोगीति प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणत्वं च यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेद
कसंबंधेन स्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तदन्यप्रतियोगिताकत्वमवोध्यम् तेन नित्यरूपात्म

त्वा

स्वपदं प्रतियोगितापरं १

जगत्१ त्व

तत्र सद्धेतौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्तादात्म्यस्यैव हेतुतया तादृशतादात्म्यस्य केवलान्वयित्वेन तद
वच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिः स्यादतो निषेधद्वयगर्भता यत्तु तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावा इत्यु
क्तावसंभवः स्यात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेस्तादृशवृत्तित्वत्वम
पेक्ष्य लाघवाद्वृत्तित्वत्वमात्रस्यैवोक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति तन्न तुच्छम् गुरोः प्रतियोगितावच्छेदक

महाकाल

त्वमंगीकृत्यैव लक्षणकरणात् अन्यथा भेदे साध्ये जन्यत्वविशिष्टघटादेः कालिकसंबंधेन हेतुतायाम् अव्याप्तिप्र
संगात् महाकालभेदाभाववद्वृत्तित्वत्वमपेक्ष्य लघुना वृत्तित्वत्वमात्रेणैव महाकालभेदाभाववद्वृत्तित्वाभावप्र
तियोगितायाः अवच्छेदात् महाकालभेदाभाववज्जातीयस्य तद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छि
न्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धेरिति ध्येयम् तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकेत्यस्य प्रयोजनमाह साध्याभाववद्व्यक्ति
विशेषवृत्तित्वस्येति साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याभावमादाय नातिप्रसंग इत्यन्वयः ननु व्यभिचारानिरूपकाधिकरण
व्यक्त्यन्यत्वाभावस्यापि साध्याभाववत्तया तद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यभिचारिण्यसत्त्वात्कुतोऽतिव्याप्तिरत आह
पार्थिवत्वादीति पार्थिवत्वविशिष्टं यन्निर्धूमवद्वृत्तित्वं तद्वह्नौ नास्ति वह्नेरपार्थिवत्वादित्यतिप्रसंग इति भावः
आदिना जलत्वादिसंग्रहः व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नेत्यस्य प्रयोजनमाह द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्यैवेति निर्धूम

त्वाश्रयवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति समानाधिकरणत्वे २

तीयो॥तीत्पदोषः नन्वेवमपि जलवृत्तित्वत्वेन निर्धूमवृत्तित्वाभावस्य नीलधूमरूपशालिनो वन्हौ सत्वादतिव्याप्तिः नन्वव्या
सज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं परित्यज्य स्वत्वं न वृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां विशेषणं वाच्यमतो नोक्तदोषः
तथापि गुणभेदाभावसजातीयस्य पर्वतगुणवृत्तित्वादिविशिष्टगुणसमवेतत्वाभावस्य हेतौ सत्वात् गुणभिन्नं सत्वादित्यादा
वतिप्रसंगादत आह तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाति क्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको वा बोध्य इति
अयं पाठः क्वाचित्कः तत्रातिरिक्तांतेन निर्वह्निवृत्तित्वसामान्याभावादेः संग्रहः अन्यथा वह्निसामान्याभावसजातीय
स्य समानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिध्याऽव्याप्तिप्रसंगात् न च निर्धूमत्वादिसजातीय
स्य निर्धूमवृत्तित्वत्वादिनावच्छिन्नस्य वृत्तेरभावस्य हेतौ सत्वात् धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिः हेतुताघटकसंबंधाव
च्छिन्नवृत्तितामात्रानिष्ठत्वेन प्रतियोगितायां विशेषणीयत्वेपि निर्धूमवृत्तित्वत्वेन जलवृत्तित्वजलान्यनिर्धूमवृ
त्तित्वोभयाभावमादायातिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् एतदस्वरसेनैव यद्वेत्यादिना क्षितीपल तणांतरस्य व
क्ष्यमाणत्वात् यद्यपि तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावाऽप्रस्यैव तत्सम्पत्के समानाधिकरणधर्मादिकं
प्रतियोगिनिषेधरूपप्रवेशो व्यर्थः सर्वत्र व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेन घटाद्यभावस्यैव
तादृशसाध्याभावसजातीयस्य संभवात् तथापि यथासन्निवेशान्न वैयर्थ्यम् यत्तादात्म्यसंबंधेन हेतुता

ना

तस्य तस्यैवाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वादि वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वात् व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतो
यावन्त इति तथा च धूमादिसामान्याभावस्यापि साध्याभावतया यावदन्तर्गततया तद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छे
दकेन धूमत्वादिना वह्न्यादिकं प्रति व्यापकत्वाभावान्नातिव्याप्तिः ननु वह्न्यभावसजातीयस्य तद्व्यापकीभूताभा
के वस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन तत्तद्वह्नित्वादिना धूमत्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वाभावादसंभव इत्यत तादृशाः सा
ध्याभावा इति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा इति तदर्थः त
त्तद्वह्नित्वादिकं तु न साध्यव्यापकतावच्छेदकमतस्तदवच्छिन्नाभावमादायापि नोक्तदोषः तादृशयावत्साध्याभा
वसाजात्यं तादृशयावत्साध्याभावव्यक्तिप्रागुक्तान्यतररूपवत्त्वमतः न व्यतिरेकिण्यप्रसिद्धिः अतः प्रत्येकमि
ति यद्यपि तादृशयावत्साध्याभावानां प्रत्येकं निरूपितमपि साजात्यं न कुत्राप्यस्तीति व्यतिरेकिण्यव्याप्तिस्तद
वस्थ्यम् तथापि तेषामित्यत्र तस्य तस्य तस्य चेत्येकशेषकरणाद्यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयस्य तत्त
द्व्यापकीभूताभावस्यालाभाददोषः धूमादिसामान्याभावव्यापकस्य वह्नित्वादिना घटाद्यभावस्य प्रतियोगिता
वच्छेदकेन वह्नित्वादिना वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः सजातीयस्येति सा

वृत्तित्ववन्हिभेदोभयत्वावछिन्नस्यैवेत्यर्थः नन्वेवमिति अन्यथानिर्वन्हिसंयुक्तत्वाभावस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वव्या
पकप्रतियोगिताकत्वाभावान्निर्वन्हिवृत्तित्वसामान्याभावस्य च धूमे ऽसत्वाद् व्याप्तिरेव स्यादिति भावः इत्थं चेति सा
ध्याभाववद्वृत्तिमत्वस्य हेतावच्छेदकसंबंधेनोक्तौ चेत्यर्थः तादृशसंबंधेन हेत्वाधिकरणताप्रवेशे गौरवमतः कस्य
चिदकारणेत्युक्तम् तथा च हेतुतावच्छेदकसंबंधावछिन्नाधिकरणतावद्वृत्तिमत्वं साध्याभावे विशेषणमित्यर्थः स
त्वादित्यादावादिपदेन वन्हिमान्धूमादित्यादिसंग्रहः तत्रापि जातिसामान्याभावादेः साध्याभाववत्यात्तद्वृत्तिसंयो
गेन वृत्तित्वाप्रसिद्धेरव्याप्तिसंभवात् ननु द्रव्यं विशिष्टसत्वादित्यत्राव्याप्तिः विशिष्टस्य सत्वानतिरेकेण द्रव्यत्वाभाव
वद्वृत्त्या द्रव्यत्वाभावसजातीयस्य तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्वात् न चैवं विशिष्टहेत्वाधिकरणवृत्तिमानएव साध्या
भावो गृह्यतां तावतैवोक्तदोषव्युदास इति वाच्यम् तथापि सतिधूमान् वन्हेरित्यत्राव्याप्तेः निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभा
वस्य महानसीयवन्हावसत्वात् न च हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छेदेन तादृशवृत्तित्वाभाव वत्वं विवक्षितमिति वाच्यम्
तथापि सत्यपि निर्धूमत्वादिसजातीयं निर्धूमवृत्तित्वत्वेन वन्हिवृत्तेरभावं तद्रूप्येण जलवृत्तित्वजलान्यधूमवृत्तित्वो नि
भयाभावं चादायातिव्याप्तितादवस्थ्यात् अत आह यद्वेति वन्हित्वाद्यवछिन्नधूमाभावसजातीयस्य तद्व्यापकीभूय

निर्धूमवृत्तित्वत्वेन २

धिकरणपस्याप्रविष्टतया न व्यापकीभूतत्वपर्याप्तस्य व्यर्थतेति ध्येयं यत्तु साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यव्यापकता
याः पदस्य च्छेदकं तेनैव संबंधेन तद्रूपावच्छिन्नसाध्याभावो ऽत्र साध्याभावपदार्थः तथा चायोगोलकभेदत्वस्य न संयोगात्म
कसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन धूमव्यापकतावच्छेदकत्वमिति तदवच्छिन्नाभावो न साध्याभावः किंतु धूमाद्यभाव एव तत्स
मानाधिकरणवह्न्याद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वादिना वह्नित्वाद्यवच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः
समानाधिकरणस्येत्यपहाय व्यापकीभूतस्येत्युक्तम् न चैवं वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः संयोगेन वह्न्यभावस्यापि सा
ध्याभावतया तस्य केवलान्वयित्वेन तत्तज्जातीयव्याप्यवृत्त्यभावाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् यावंतो व्याप्यवृत्तयः साध्याभा
वास्तेषामेव प्रवेशः तथा वह्निसामान्याभावस्यापि निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वाविरहेण या
वदंतर्गतत्वात् धूमाभावस्तु वह्निमदयोगोलक एव तादृशव्याप्यवृत्तिरिति तन्न तादात्म्येन प्रमेयमात्रस्य सा
ध्यतायामव्याप्तेः तत्र प्रमेयत्वादेरेव तादात्म्येन साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तादात्म्येन तदवच्छिन्नाभावा
प्रसिद्धेः अन्ये तु यावंतः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तज्जातीयानि यद्यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तत्तत्साध्या
भावव्यापकतावच्छेदकं तत्तद्रूपेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वमर्थः अत्र च साध्याभा
वव्यापकतावच्छेदकत्वमपहाय साध्याभावसमानाधिकरणवृत्तित्वोक्तौ गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान्द्र

95

गगनाभाववद्
भावभिन्नत्वान्य
तररूपेण १

साध्याभावसजातीयाभावेऽभावत्वघटित
व्यापकत्वानंगीकारेऽव्याप्ति[illegible] ५

मात्यं तु प्रागुक्तदिशा प्राग्वत् तेन संयोगादिसंबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकेन द्रव्यत्वत्वादि
नावह्न्यादिव्यापकत्वेपि धूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः तादृशाभावस्यापि धूमादिसामान्याभावसाजा
त्यविरहादिति ध्येयं धूमादिसामान्याभावसजातीयस्य तद्व्यापकीभूतस्य वह्निसंयोगाद्यभावस्य प्रतियो
गितावच्छेदकेन वह्निसंयोगत्वादिना वह्न्यादिकं प्रति व्यापकत्वादतिव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तीति व
स्तुतो वह्नित्वेन धूमवद्वृत्त्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वेन वह्निं प्रति व्यापकत्वादतिव्याप्तिरतो व्याप्य
वृत्ति[illegible]तानिरूपकप्रतियोगितायाश्चलाभाय व्याप्यवृत्तिपदं तेन यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्न
सामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगिताया एव लक्षणघटक
त्वान्नोक्तदोषः धूमाद्यभावसजातीयस्य वह्न्याद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वादिना वह्न्यादिकं प्र
तिव्यापकत्वाद्धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरतो व्यापकीभूतस्येति यद्यपि तत्र व्यभिचारस्थलान्यत्वाभा
वस्यापि निरुक्तसाध्याभाववद्वृत्तित्वसमानाधिकरण्यस्य तत्सजातीयाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकधर्मेण
तत्तद्योगोलकभेदत्वादिना वह्नित्वाद्यवच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वाभावात्सामानाधिकरण्यमात्रोक्तावपि
नातिव्याप्तिः तथापि साध्याभावव्यापकत्वघटितनिरुक्तौ साध्याभावसजातीयाभावे साध्याभावसामाना

जा.प्र.
४८

प्रथमे दूषणमाह इत्थमित्यादि तादृशाभावेति साध्याभावसजातीयव्यापकीभूताभावेत्यर्थः द्वितीये दूषणमाह ज्ञेयं प्रमे
यादिति प्रमेयत्वादेरिति न च सामान्यधर्मेण विशेषाभावस्य व्यवस्थापितत्वात् प्रमेयत्वेन गगनाभावस्यैव प्रागुक्तक्रमेण सा
ध्याभावसजातीयस्य प्रतियोगितावच्छेदकप्रमेयत्वमादाय नाव्याप्तिरिति वाच्यम् तथापि विषयत्वापेक्षया गुरोः प्रमावि
षयत्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनोक्ताव्याप्तितादवस्थ्यादिति भावः नव्यास्तु यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्स
जातीयो यत्तत्समानाधिकरणो व्याप्यवृत्त्यभावस्तत्प्रतियोगित्वमेव व्याप्तिः व्याप्यवृत्तित्वं तु प्रकृतहेतुसमानाधि
करणस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभाववत्त्वम् तेन धूमसामान्याभावसमानाधिकरणस्य तत्सजाती
यस्य च वन्हिधूमोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगित्वेपि धूमसाध्यकवन्ह्यादौ नातिव्याप्तिः तादृशोभयाभावे
साध्य ५ निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाभावात् एवं च यत्राभावे प्रकृतहेतुसामानाधिकरण्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभया
भावः स एव साध्याभावपदार्थः तेनाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ साध्यप्रतियोगिकस्य घटावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्याधि
करणे घटादौ वर्तमानस्य तत्तत्सजातीयहेत्वभावस्य निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः इत्थं च द्रव्यं सत्वा
दित्यादौ गुणान्यत्वाद्यभावस्यापि निरुक्तसाध्याभावत्वात्तदधिकरणे गुणादौ वर्तमानस्य तत्सजातीयाभावस्य निरुक्तव्या
प्यवृत्तित्वाप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिः वाच्यं प्रमेयमित्यादौ तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावसमानाधिक

राम
४८

व्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावादित्यत्रातिव्याप्तिः गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावरूपस्य द्रव्यान्यत्वाभावरूपस्य वानिरु
क्तसाध्याभावस्य सजातीये समानाधिकरणे च सत्तात्वरूपेणाभावे वर्तते यतः द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वरूपधर्मावच्छि
न्नप्रतियोगिताकाभाववत्वं तेन द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वरूपेण हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रतिव्यापकतावच्छे
दात् साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वोक्तौ तु द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्वादिके
न गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावात्मकस्य द्रव्यान्यत्वाद्यभावरूपस्य वा साध्याभावस्य व्यापकतावच्छेदके द्रव्यए
व्यभिचारादतो नोक्तदोष इति प्राहुः द्रव्यविशिष्टसत्त्वादित्यादौ व्यापकीभूततादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकेन ध
र्मेण गुणकर्मान्यत्वादिविशिष्टसत्तात्वादिना सत्त्वादिकं प्रतिव्यापकत्वानवच्छेदाद्व्याप्तेराह यद्रूपावच्छिन्नं प्रतीति
न चैवं गमनं स्पन्दत्वादित्यादौ तादृशगतित्वाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतेन गतित्वत्वादिनापि काल्ि
कसंबंधेन स्पंदत्वव्यापकत्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशसाध्याभावस्य प्रतियोगितायाः अवच्छेदकीभूतो
पः संबंधस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन हेतुव्यापकत्वस्योक्तत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः परैः परिष्कृतं तन्नि
रसितुमाह साधनस्येत्यादिना तादृशेति यावत् ततः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयव्यापकीभूताभावेत्यर्थः त
दवच्छेदकत्वमिति तत्तत्साध्याभावसजातीयतत्तद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमित्यर्थः

यत्वादित्यादौ अव्याप्तिः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्संयुक्तत्वादिसमनियतप्रतियोगिताकस्य संयुक्तत्वादिसामा
न्याभावस्य हेताववसत्वात् अतो वृत्तिमद्वृत्तपदमुक्तम् तदनुक्तावसंभवो नास्ति तादात्म्यसंबन्धेन हेतावेव लक्षणगमनात्
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्तादात्म्यप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वस्तुगत्या तादृ
शवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकतया तथाविधयावदभावस्यैव हेतौ सत्त्वादिति ध्येयम् येन संबंधेन हेतुना वृत्ति
मद्वृत्तपदस्यत्रापि वृत्तिमत्त्वं तेनैव संबंधेन बोध्यमिति पाठः तदभावस्येति तत्सामान्याभावस्येत्यर्थः जात्यादावीति समवेत
त्वघटितजातित्वोत्थासम्बन्धान्तरेणापि यो वृत्तिमान् तद्वृत्तित्वमुपदर्शितं न त्वादि: नाव्याप्तिः हेतुताघटकसंबंधेयो वृत्ति
मान् तद्वृत्तित्वेन तादृशाभावस्य यावदन्तर्गतत्वादिति भावः अत्र वृत्तिमद्वृत्तित्वं दैशिकविशेषणतया ग्राह्यम् तेन
वाच्यं घटत्वादित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभाववत्समवेतत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य समवेतत्वसा
मान्याभावस्य हेतुताघटकसमवायसंबंधेन वृत्तिमति स्पंदादौ कालिकसंबंधेन वर्तमानस्य दैशिकविशेषणतया घट
त्वादिहेतावसत्त्वेपि नाव्याप्तिः इत्यत्रापीत्यपिकारेण साध्याभाववति वृत्तिरपि हेतुताघटकसम्बन्धेनैव ग्राह्येति व्यंजि
तं तेन तत्तद्भावयवान्यत्वाभावस्यापि पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या साध्याभावत्वेन तद्वृत्तिसम्बन्धसामान्येन यावृत्तिस्तद
भावस्य तत्तद्भावयवासमानकालीनद्व्यवृत्ते धूमहेतावसत्त्वेन वाह्निमान्धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः ननु साध्यप्रति

त्व

रणस्य विरहद्घटपटत्वाभ्यां प्रमेयसामान्याभावस्य घटत्वादिनावाच्यत्वाद्यभावस्यैव वा निरुक्तव्याप्यवृत्तिताशालिनः प्र
तियोगितामादाय लक्षणसंभव इति यथाश्रुतमेव मिश्रलक्षणं सम्यगिति प्रतीम इति प्राहुः व्यापकीभूतस्य सजातीयस्ये
त्यादिपरित्यागेन लघुलक्षणमाह यद्वेति तादृशा इति प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा
व इत्यर्थः अत्रापि यत्संबंधेन साध्यव्यापकता तत्संबंधावच्छिन्नाभावानां प्रतियोगितावच्छेदकधर्मैस्तत्संबंधेन यद्रूपा
वच्छिन्नप्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यत इति पर्यवसितार्थः तेन गमनस्पंदत्वादिना दैगमनत्वाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकै
र्गमनत्वत्वादिभिः कालिकसंबंधेन स्पंदत्वादिहेतुव्यापकतावच्छेदकत्वेपि नातिव्याप्तिः न वा वाच्यत्वादिभेदप्रतियोगितावच्छेद
कमादायैव केवलान्वयिनि लक्षणसंभवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रंथावतारानुपपत्तिः न च धूमत्वेन धूमाभावस्यैव वह्नित्वेन धू
मवद्धेतरभाववत्वादयः पिण्डान्यत्वाद्यभावस्यायः पिण्डान्यत्वलक्षणस्वरूपसंबंधेन भेदत्वावच्छिन्नाभावत्वात्तत्प्रतियोगिताव
च्छेदकीभूतवह्नित्वभेदत्वादिभिर्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतिव्यापकतावच्छेदाद्धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् प
प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभिन्नत्वोभयाभाववत्तादृशप्रतियोगि
तापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मस्य लक्षणघटकत्वादिति संक्षेपः यद्वेति साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य घटत्वादिनाभावमादाय व्याभि
चारिण्यतिव्याप्तिरितो यावंत इत्युक्तम् तादृशा इति त्वाभाववत्त्वमपि दैशिकविशेषणतया ग्राह्यं तेन निर्धूमवृत्तित्वादिसामा
न्याभावस्यापि कालिकसंबंधेन वन्ह्यादिवृत्तित्वात्साध्यवत्वोपादानेपि नातिव्याप्तिस्तादवस्थ्यमवान्हिमान्धूमादित्यत्र ते

तेन विषयतया साध्यव्यापकस्य ज्ञानादेः साध्यताघटकसमवायसंबंधेनाभाववति हेतोर्वर्तमानत्वेपि द्रव्यंपृ
थिवीत्वादित्यादौ नाव्याप्तिरिति ननु कुत्र वृत्त्यनियामकसंबंधेन साध्यतायां तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्र
सिध्या सद्धेतावव्याप्त्यापत्तेः ५ न वान्वेन्हेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेस्तु संयोगसंबंधावच्छिन्नाभावस्य व्या
प्यवृत्तित्वाभावात् अधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात् प्रमेयवान्वाच्य
त्वादित्यादौ तादात्म्येन साध्यतायामव्याप्त्यापत्तेस्तु साध्यताघटकतादात्म्यसंबंधेन प्रमेयत्वादेरेव सा
ध्यव्यापकतावच्छेदकतया तत्संबंधेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः प्रमेयत्वेन घटपटोभयभेदस्योप
गमेपि तस्य निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाभावाल्लक्षणाऽघटकत्वादिति दिक् वन्हिमान्धूमादित्यादावव्या
प्तिः वन्हिसंयोगाभावस्यापि साध्यव्यापकत्वे तदभावात् एवं वन्हिसंयोगवद्वृत्तित्वसामान्याभावस्यापि
घटादिनिष्ठस्य हेतावभावादतो व्याप्यवृत्तित्वेनाभावो विशेषितः वस्तुतस्तु निरुक्तसाध्याभावाधि
करणत्वमवश्यं विशेषणताविशेषेण प्रवेश्यमन्यथा द्रव्यं गुणादित्यादौ द्रव्यत्वाभावस्य कालिकसं

योगिताकाभावमात्रस्यप्रवेशेधूमस्य ततद्रूपाभाववद्वृत्तित्वात् वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः साध्यतावच्छेद
कधर्मावच्छिन्नाभावस्यप्रवेशेतु गगनादेः साध्यत्वेद्रव्यत्वादावतिव्याप्तिः तादृशसाध्याभावस्यकेवलान्व
यित्वात् एवं घ्राणग्राह्यगुणवान्प्रमेयवान्वा पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः तादृशधर्मावच्छिन्नप्रति
योगित्वाप्रसिद्धेरतस्साध्याभावश्चेति पूर्वोदिति प्रथमरीत्याभिधानेतु वन्हिमान्धूमादित्यादौ तारणाता
त्मभत्वाद्यवच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्यधूमेसत्वादसंभवः स्यादिति प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपाव
च्छिन्नप्रतियोगिताकोव्याप्यवृत्तिश्चाभावः साध्याभावशब्दार्थइत्यर्थः यथाश्रुते साध्याभावत्वप्रवेशेना
संगत्यापत्तेः अत्रापि येनसंबंधेनसाध्यव्यापकतातेनसंबंधेन तादृशरूपावच्छिन्नाभावोबोध्यः तेनज्ञान
वानात्मत्वादित्यादौ स्वरूपसंबंधेनसाध्यव्यापकस्यप्रमेयत्वादेः कालिकसंबंधावच्छिन्नाभावाधिकर
णसमवेतत्वाभावस्यस्पंदत्वादिनिष्ठस्यहेतावसत्वेपिनक्षतिः यत्तुसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनतादृश
रूपावच्छिन्नाभावानांविवक्षणात् ज्ञानवानात्मत्वादित्यादौनाव्याप्तिः कालिकसंबंधेनप्रमेयत्वाभा
वस्यसाध्यताघटकसमवायसंबन्धेनानवच्छिन्नत्वात् इत्युक्तंच व्यापकतापितेनैवसंबंधेनग्राह्या

वृत्तित्वादेर्भिन्नत्वान्न तद्वृत्तित्वत्वादिना योभावः सोपि साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावो यावद् अंतर्गतः तयोर्द्वयोर्मानाभावसत्वादसंभव इत्यत आह तद्वृत्तित्वाभावोपीति मिश्रलक्षणवत् अत्रापि तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकव्यासज्य
वृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व प्रवेशे आलोकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य हेतावसत्वात् वान्हिमान्धूमा
दित्यत्राव्याप्तिरतोऽन्यथा व्याचष्टे स्वव्यापकेति स्वं प्रतियोगितात व्यापकीभूतं यत्तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्व
त्वं तत् व्यापकप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नसाधारणसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्याप
कप्रतियोगिताकस्य व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात् व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरत उक्तं त
तदिति तथा च निर्धूमवृत्तित्वाभावस्यैव स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकतया

तस्य च धूमादावसत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः स्वनिष्ठ वृत्तित्वत्वरूपेण वृत्तित्वसामान्याभावस्यैव व्याधिकरणध
र्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य हेत्वंतरवृत्तेः स्वस्मिन्नसत्वाद्धेतुमात्रेऽ
संभवापत्तेरतः कल्पांतरमाह तत्तदिति समानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य यावदभाव

स्यैव व्यभिचारिण्यतिप्रसंजकत्वात् अग्रिमकांतं अत्रापि निर्धूमवृत्तित्वत्वस्यापि सामान्यतः साध्याभाववद्वृ
त्तित्वत्वानतिरिक्त समानाधिकरणधर्मतया तदवच्छिन्नसामान्याभावमादायातिव्याप्तेर्वारणाय तत्तदित्युक्तं

वंधेनयदधिकरणं तत्समवेतत्व सामान्याभावस्य ज्ञानादिनिष्ठस्य हेतावसत्त्वादव्याप्त्यापत्तेः तथाच वन्हिसंयोगात्म
कोभावस्य तादृशसंबंधेनाधिकरणप्रसिध्या तमादाय व्याप्तेर्वारणार्थं न व्याप्यवृत्तिपदं परंतु रूपवान्यापि
वीत्वादित्यादौ नित्यत्वादिना रूपाद्यभावस्यापि तादृशधर्मावच्छिन्नाभाववत्तया तद्वत्समवेतत्वाभावस्य नित्य
रूपादिनिष्ठस्य हेतावसत्वादव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तिपदं न च तस्यापि व्याप्यवृत्तित्वादुक्तदोषतादवस्थ्यम्
प्रतियोगिताकाभावे त्वावच्छेदकसम्बन्धेन त्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवद्वृत्तित्वस्य व्याधिकरणधर्मावच्छि
न्नाभावभिन्नत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकाभाव
स्य उक्तत्वात् नित्यत्वादिरूपाद्यभावस्य च व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नस्य त्वावच्छेदकीभूतनित्यत्वाव
च्छिन्नवद्वृत्तित्वादेव व्युदासः एतेन संयोगाभाववत्त्वादेः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया प्र
तियोगिवैयधिकरण्या पादितसाध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वेपि न व्याप्यवृत्तिपदवैयर्थ्यमिति
ध्येयं ननु वन्हिमान्धूमादित्यादौ आलोकावृत्तित्वादिना आलोकावृत्तिसामान्याभावोपि सा
ध्याभाववद्वृत्तित्वाभावो यावदंतर्गतः संयोगादिसंबन्धावच्छिन्नवन्हिसामान्याभाववद्वृत्तित्व
स्याप्यालोकावृत्तिमध्ये निवेशात एवाभिंधनत्वावच्छिन्नवन्ह्यभावाधिकरणीभूतमहानस [illegible]

यैवतदवच्छिन्नाभावमादायाव्याप्त्यसंभवात् । किं चैवं गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन घटाभिन्नं
यत्वादिसाध्यकेऽतिव्याप्तिः स्यात् न हि घटवृत्तित्वापेक्षया गुरुत्वेन न घटभेदाभाववद्वृत्तित्वत्वाव
च्छिन्नाभावाप्रसिद्धेस्तद्घटवृत्तित्वत्वस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मतया तदव
च्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकत्वादेवं लोहसंयुक्तत्वादिसाध्यकेऽपि हृदशून्यत्वाभाववद्वृत्तित्वत्वादेर्जल
वृत्तित्वत्वापेक्षया गुरुत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याऽतिव्याप्तिर्दुर्वारेति दिक् । यस्य कस्यचित्सामाना
धिकरण्यम् अव्यावर्तकमनन्तप्रतियोगितासमानाधिकरणत्वप्रवेशापेक्षया लाघवमनुसृत्याह वृत्ति
त्वव्यापकीनावेति साध्याभाववद्वृत्तित्व च तिनावेति पाठे साध्याभाववत्पदस्यापाततः पातम् यद्यपि वृत्तित्व
वृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य घटत्वादिसामान्याभावस्य घटान्यत्वाभावस्य च यावदन्तर्गतस्य
हेतावसत्त्वाद्वह्निमान्धूमादित्यादौ सर्वत्रासंभवः तादृशधर्मानवच्छिन्नवृत्तित्वानिष्ठप्रतियोगिताका
भावविवक्षणेऽपि घटभेदत्वेन घटभेदानिर्वाहे वृत्तित्वान्यतराभावस्य तादृशस्य हेतावसत्त्वात्
तथापि पूर्ववदत्रापि कल्प्ये हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभिन्नावृत्तित्वेन प्रतियोगित्वं विशे
षणीयमित्यदोषः स्वरूपेण वृत्तिधर्मानवच्छिन्नवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताया एव तादृशावृत्तित्व

प्रतियोगिता

नचैवमपि अधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वेन घटवृत्तित्वजातित्वान्यतरस्य घटावृत्तेर्वाभावमा
दाय दण्डः पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वाभिन्नावृत्तित्वेनापि प्रतियोगि
तायाविशेषणीयत्वात् अन्यतरत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नाभावाद्यनुक्तौ वा संयोगेपत्वादित्या
दावव्याप्तिः साध्याभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नयद्धेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभिन्नावृत्तिप्रति
योगित्वं तादृशप्रतियोगिताकस्य वृत्तिमद्वृत्त्यभावस्याप्रसिद्धेर्निषेधद्वयगर्भता नेन घटत्वादिना
तादृशवृत्तित्वाभावमादायैव तत्र लक्षणसंगतिः केचित्तु यत्रापि तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छि
न्नाभावं तोऽभावाद्यपेक्षलाघवाद्धेतुमुपादीतं तथापि वा व्यंप्रमेयादित्यादौ तादात्म्येन हेतौ जगत एव
साध्याभाववत्तादात्म्यत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरतो निषेधद्वयगर्भता इत्थं चाविरुद्धघट
त्वपटत्वाभ्यामेव तादृशवृत्तित्वाभावः सुलभ इत्याहुः यत्तु वृत्तित्वत्वमपेक्ष्य गुरोर्वाच्यत्वाभाववद्वृत्तित्वत्वस्य
प्रतियोगितानवच्छेदकतया केवलान्वयिन्यव्याप्तिरिति तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नाभावानोक्त इ
ति तन्तुच्छं गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायैव लक्षणकरणात् अन्यथा तत्कालस्य वृत्तिमद्वृ
त्तिपदवैयर्थ्यापत्तेः वृत्तित्वत्वमात्रस्यैव तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मत

एवस्यान्न तु वह्निमान्धूमादित्यादौ अव्याप्तिमात्रं प्रमेयमात्रस्य हेतुतास्थलेपि तत्तत्प्रमेयवन्निष्ठवृत्तित्वाभावस्य प्रमेयान्तर
वृत्तेस्तत्तत्प्रमेयविरहादेव्यावेदापि तु सर्वसाधारण्येनाह स्वनिष्ठेति स्वनिष्ठं यत्साध्याभाववद्वृत्तित्वं तत्सामान्याभावस्ये
त्यर्थः अत्र घटत्वादौ साध्ये त्वीयविशेषणतया घटाऽन्यत्वादि हेतावतिव्याप्तिः साधनस्यैव हेतुतावच्छेदकसंबंधेन
वृत्तिमत्तया तन्निष्ठस्य यावदभावस्य हेतौ सत्त्वात् नचैतस्य विरुद्धत्वात् साध्यसमानाधिकरणत्वेन हेतुविशेषणदे
वनातिव्याप्तिरिति वाच्यम् तथापि ऽव्यत्वादौ साध्ये त्वीयपक्षमवादिनासत्वादिहेतावतिव्याप्तिः तादृशसंबंधेन हेतो
रेव वृत्तिमत्तया तन्निष्ठयावदभावस्य साध्यासमानाधिकरणस्य च हेतौ सत्त्वात् एवं महाकालोन्यो घटादित्यत्र कालि
कसंबंधेन हेतावतिव्याप्तिः हेतुताघटककालिकसंबंधेन महाकालवृत्तेस्तेन संबंधेन तद्वृत्तित्वासंभवात् न च
महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्य स्वं ऽभलयावच्छेदेन पक्षादौ वृत्तिमति वृत्तित्वान्नातिप्रसंग इति वाच्यम् सामाना
धिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वादन्यथा घटादिहेतावपि स्वं ऽकालावच्छेदे न महाकालवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वादुक्तातिं
व्याप्तितादवस्थ्यम् एवं द्रव्यत्वादेः साध्यत्वे ऽवृत्तिगगनादिहेतावतिव्याप्तिः विशिष्टसत्तायामव्याप्तिश्च इत्या
न्यास्त्विन्निर्गुणादौ विशिष्टसत्ताया वृत्तित्वादिति वदंति यदि च वृत्तिमद्वृत्ति यो यावं : साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावा
सद्धत्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यकधर्मवत्त्वमिति विवक्ष्यते तदा न तेषामेकोपि दोषः पदमादधाति

रा

107

त्वातिरिक्तवृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं विवक्षणीयमित्यपि काश्चित् वृत्तिनाधर्मेणवेति पाठे तु प्रमेयत्वाभावमादायासंभ
वलक्षणारणाय धर्मेणवेति कल्पांतरोल्लेखः तथा च प्रमेयत्वघटभेदत्वादे न्तादृशवृत्तित्वत्वातिरिक्तधर्मत्वादेवतदव
च्छिन्नसामान्याभावमादाय नासंभवः वाच्यं प्रमेयादिव्याप्यादौ तादात्म्येन हेतौ विहगघट त्वपटत्वाभ्याम वृत्तिगगनादिना
वा वृत्तित्वाभावमादाय लक्षणसमन्वय इति ध्येयम् स्वव्यापकतन्नत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेत्यस्य व्यावृत्तिमाह आलो
काद्यवृत्तित्वेनेति निर्वह्नि वृत्तित्वस्येति प्रतियोगितायां न तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकत्वप्रदर्शनार्थं न च स्व
व्यापक वृत्तित्वत्वकेत्युक्तावपि आलोकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य वारणसंभवात् प्रतियोगितानव्यापकत्वादिति शीत
तन्नत्साध्याभाववत्प्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् आलोकावृत्तित्वत्वाभावमादायाव्याप्तिवारणार्थं तस्यावश्यकत्वात् स्व
समानाधिकरणाभावाप्रतियोगी तन्नत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाश्रयनिष्ठात्यंताभावाप्रतियोगिप्रतियोगिताकत्व
स्वपर्यवसितार्थं तन्नत्साध्याभाववतः सकृदेव निवेशे न पादेयपर्यांशंकाशाश्चेति भावः तन्नत्साध्याभाववद्वृ
त्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकेत्यस्य फलमाह यत्रेत्यादिना घटत्वादेः साध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वाभा
वात्तदवच्छिन्नवन्ह्याद्यभावस्य लक्षणघटकत्वादाह इंधनत्वेति इन्धनत्वावच्छिन्नसामान्याभावस्य महानसा
दावसत्वात् तमादाय तातिविरहादाह वन्ह्यभावेति तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकेत्यस्यानुक्तौ असंभव